

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı

TÜRKMENÇEDE İSTEM: MORFOLOJİK SÜREÇLER

Selvi BEDİR BAŞER

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2024

TÜRKMENÇE İSTEM: MORFOLOJİK SÜREÇLER

Selvi BEDİR BAŞER

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2024

KABUL VE ONAY

Selvi BEDİR BAŞER tarafından hazırlanan ‘‘Türkmencede İstem: Morfolojik Süreçler’’ başlıklı bu çalışma, 19/01/2024 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Mevlüt ERDEM (Başkan)

Prof. Dr. Sema ASLAN DEMİR (Danışman)

Dr. Öğr. Üyesi Işıl AYDIN ÖZKAN (Üye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylım.

Prof. Dr. Uğur ÖMÜRGÖNÜLŞEN

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayımlanan **“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”** kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ..... ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

16/02/2024

Selvi BEDİR BAŞER

“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”

(1) Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.

(2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.

(3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

* Tez danışmanının önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** tarafından karar verilir.

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında zgn olduğunu, **Prof. Dr. Sema ASLAN DEMİR** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Selvi BEDİR BAŞER

TEŞEKKÜR

Tez çalışmasının tamamlanmasında akademik tecrübeleriyle yoluma ışık tutan, bilgi birikimini benimle paylaşan, yaşanan tüm zorluklarda motivasyon bulmamı sağlayan tez danışmanım ve çok kıymetli hocam Prof. Dr. Sema Aslan Demir'e çok teşekkür eder, saygı ve sevgilerimi sunarım.

Akademik hayatım boyunca üzerimde emeği ve katkıları olan saygıdeğer bölüm hocalarım; Prof. Dr. Nurettin Demir'e, Prof. Dr. Mevlüt Erdem'e, Prof. Dr. İbrahim Ahmet Aydemir'e, Doç. Dr. Nurtaç Ergün Atbaşı'na, Dr. Öğr. Üyesi Hasan Güzel'e, Arş. Gör. Dr. Hasan Hayırsever'e teşekkür ederim.

Tez yazım sürecinde desteklerini esirgemeyen, motive edici sohbetleriyle daima yanımda olan çok değerli dostlarım; Gizem Naz Ünsal'a, Seda Yirmibeş'e sevgilerimi ve teşekkürlerimi iletirim.

Bu zor sürecin her anında varlıklarından güç bulduğum ve desteklerini her zaman omuzlarımda hissettiğim güzel aileme; hayattaki önceliklerimi hatırlatan, sabrıyla her zaman destek olan, beni cesaretlendiren biricik eşim Beytullah Başer'e en içten sevgilerimi sunarım.

ÖZET

BEDİR BAŞER, Selvi, *Türkmencede İstem: Morfolojik Süreçler*, Yüksek Lisans Tezi
Ankara, 2024

Türkiye Türkçesi gramer çalışmalarında, istem kavramı “fiil-tamlayıcı ilişkisi” ya da “yüklem-hal eki ilişkisi” gibi isimlendirmelerle ele alınmıştır. Bu tez çalışması, Türkmencede istemi etkileyen morfolojik süreçleri, Türkiye Türkçesiyle de karşılaştırmalı olarak analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Tezde morfolojik süreçler, istemi artıran süreçler ve istemi azaltan süreçler olarak kurgulanmıştır. İstemi artıran süreçler kendi içinde *ettirgenleştirme*, *nesne eklenmesi* olarak iki alt başlıkta, istemi azaltan süreçler de *edilgenleştirme*, *karşıttirgenleştirme*, *dönüşlüleştirme*, *işteleştirme*, *ad ve nesne geçişi* olmak üzere beş alt başlıkta incelenmiştir. Veriler çeşitli türlerdeki Türkmençe eserlerden elde edilmiştir.

Tezin amacı; Türkmencede istemi, istemi etkileyen süreçleri de içeren daha kapsamlı bir yaklaşımla ele almak, ayrıca Türkmençe ve Türkiye Türkçesinin aynı dil ailesinde olması nedeniyle istem konusunda birbirlerine benzerliklerinin yanı sıra farklılıklarını da ortaya koymaktır.

Anahtar Sözcükler

İstem, Türkmencede İstem, Söz dizim, Anlam bilim, Morfolojik Süreçler.

ABSTRACT

BEDİR BAŞER, Selvi, *Valenz in Turkmen: Morphological Processes*, Master's Thesis, Ankara, 2024

In Turkish grammatical studies, the notion of valenz has been analysed in terms of “verb-complement relation” or “predicate-case suffix” relation. This thesis aims to present the morphological processes affecting the valenz in Turkmen and a limited comparative analysis of the valenz with Turkish.

In the thesis, morphological processes are constructed as the processes that increase the valenz and the processes that decrease the valenz. The processes that increase the valenz are handled under two subheadings as *causativization* and *object addition*. The processes that decrease the valenz are analysed under five subheadings: *passivisation*, *anticausativization*, *reflexivisation*, *reciprocal*, *accusative*, *noun and object* incorporation. The processes affecting the valenz of the verbs are discussed on the propositions scanned from various types of Turkmen works.

The purpose of the thesis; Instead of the limited perspective of a comprehensive issue such as valenz, it is to make an examination through various categories that affect the request and operate the process. In addition, since Turkmen and Turkish are in the same language family, it is to show off their similarities as well as their differences.

Key Words

Valenz, Valenz in Turkmen, Syntax, Semantics, Morphological Processes.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	iv
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	ii
ETİK BEYAN	iii
TEŞEKKÜR	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR DİZİNİ	x
KISALTMALAR	xi
TABLolar DİZİNİ	xii
ŞEKİLLER DİZİNİ	xiii
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: TEZ HAKKINDA GENEL BİLGİLER	2
1.1. KONU	2
1.2. AMAÇ	2
1.3. YÖNTEM	3
1.4. VERİ	3
1.5. SINIRLILIKLAR	4
1.6. KURAMSAL ÇERÇEVE	4
1.6.1. İstem (Valenz)	4
1.6.1.1. İstem Değişirme	10
1.6.1.2. İstemi Artıran Morfolojik Süreçler	11
1.6.1.2.1. Ettirgenleştirme	12
1.6.1.2.1.1. Ettirgenleştirme Biçimleri	12
1.6.1.2.1.1.1. Nesne Eklenmesi	15
1.6.1.3. İstemi Azaltan Morfolojik Süreçler	16
1.6.1.3.1. Edilgenleştirme	17
1.6.1.3.2. Karşıettirgenleştirme	18

1.6.1.3.3. Dönüşlüleştirme	19
1.6.1.3.4. İşteşleştirme	20
1.6.1.3.5. Ad ve Nesne Geçişmesi	21
1.6.1.4. İstem Düzeyleri.....	22
1.6.1.4.1. Mantıksal İstem Düzeyi	23
1.6.1.4.2. Anlam Bilimsel İstem Düzeyi	24
1.6.1.4.3. Söz Dizimsel İstem Düzeyi	27
1.6.2. İstem Hakkında Yapılan Çalışmalar	31
1.6.3. Durum Kategorisi	33
1.6.4. Türkmençe Durum Kategorisi	35
1.6.4.1. Baş Düşüm (Yalın Durum)	38
1.6.4.2. Eýelik Düşüm (İlgi Durumu).....	38
1.6.4.3. Yöneliş Düşüm (Yönelme Durumu).....	39
1.6.4.4. Yeniş Düşüm (Belirtme Durumu).....	39
1.6.4.5. Wagt-Orun Düşüm (Bulunma Durumu).....	40
1.6.4.6. Çykyş Düşüm (Ayrılma Durumu)	40
2.BÖLÜM: TÜRKMENÇEDE İSTEM	42
2.1. İSTEMİ ARTIRAN MORFOLOJİK SÜREÇLER.....	42
2.1.1. Ettirgenleştirme.....	43
2.1.1.1. Morfolojik Ettirgenlik	43
2.1.1.2. Sözcüksel Ettirgenlik	52
2.1.1.3. Analitik Ettirgenlik	57
2.1.1.4. Nesne Eklenmesi	61
2.2. İSTEMİ AZALTAN MORFOLOJİK SÜREÇLER	62
2.2.1. Edilgenleştirme	62
2.2.2. Karşıettirgenleştirme.....	68
2.2.3. Dönüşlüleştirme	71
2.2.4. İşteşleştirme	73
2.2.5. Ad ve Nesne Geçişmesi	79

SONUÇ	83
KAYNAKÇA.....	86
EK 1. ORİJİNALLIK RAPORU.....	94
EK 2. ETİK KURUL MUAFİYET FORMU	96

KISALTMALAR DİZİNİ

ABK	: Adam Bolmak Kyn
HH	: Halkyn Haky
KK	: Keltegoňur Kyssasy
SG1	: Saýrak Guşy
SG2	: Suramy Galasy
TDS	: Türkmen Diliniň Sözligi
TGT	: Teke Gyzy Tatýana
THE	: Türkmen Halk Ertekileri
THE-DE	: Türkmen Halk Ertekileri (Durmuşy Ertekiler)
THE-HE	: Türkmen Halk Ertekileri (Haýwanlar Hakyndaky Ertekiler)
TNAS	: Türkmen Nakyllary ve Atalar Sözi
AA	: Aýgytly Ädim
MYŞ	: Maksadyna Ýeten Şemşat (Erteki)
ED	: Ene Dilim
TDG	: Türkmen Diliniň Grammatikasy (Morfologiýa)

KISALTMALAR

ayrl.	: ayrılma durumu
bel.	: belirtme durumu
bkz.	: bakınız
çev.	: çeviren
ed.	: editör
mec.	: mecaz
TT	: Türkiye Türkçesi
vas.	: vasıta durumu
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
yal.	: yalın durum
yönl.	: yönelme durumu
akt.	: aktaran
s.	: sayfa
yöng.	: yön gösterme durumu

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 1. *Nuh Doğan'ın Füllerin Semantik Roller Yapısını Betimleyecek Roller Önerisi*

Tablo 2. *Alanyazında Ad Durumlarının Adlandırılması*

Tablo 3. *Türkmencede Durum İşaretleyicileri ve İşlevleri*

Tablo 4. *Türkmencedeki Durum Eklerinin Gösterimi*

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1. *Karabulut ve Özdemir 2017'deki Eyleyen ve Tümleyen Arasındaki İstem İlişkisi*

Şekil 2. *Eyleyen ve Tümleyen Arasındaki İstem İlişkisi*

Şekil 3. *Çiçek'in Eylem Köküne Göre Edilgenlik Kavramı*

GİRİŞ

İstem, Lucien Tesnière tarafından kimya alanından dilbilim alanına kazandırılan, Türkiye Türkçesi dilbilgisi çalışmalarında çeşitli isimlendirmelerle ele alınan bir kavramdır. Bu kavram genellikle “valenz”, “birleşim değeri” veya “fiil-tamlayıcı ilişkisi” gibi terimlerle açıklanmaktadır. Son dönemlerde istem hakkında yapılan çalışmalar, sadece fiillerin değil, bazı isimlerin, sıfatların ve edatların da istemlerinin olduğunu göstermiştir. Türkmencede istemle ilgili çalışmalar da bulunmaktadır. Ancak Türkmence söz dizimsel analizlerinde, istem yalnızca “durum ekleri” temelinde incelemeler bulunmaktadır.

Çalışmanın ana konusunu, Türkmencedeki fiiller üzerinden istemi azaltan ve artıran morfolojik süreçlerin tespiti oluşturur. Türkmence ile Türkiye Türkçesi arasındaki farklılıklar da göz önünde tutularak bu süreçlerin analiz edilmesi hedeflenmiştir. Çalışmada, Türkmen edebiyatının çeşitli eserlerinden elde edilen veriler kullanılmıştır. Bu çalışmada, ölçünlü Türkmence üzerine yapılan istem analizlerinden farklı olarak, istemi etkileyen morfolojik süreçlere odaklanılmıştır.

1. BÖLÜM: TEZ HAKKINDA GENEL BİLGİLER

1.1. KONUSU

Türkmence Oğuz grubunda yer alan Türk dillerinden biridir. Diğer yandan Çağatay grubu Türk dilleriyle aynı coğrafyayı paylaşması ve Türkmen şair Mahdumkulu'nun 18. yüzyılda Türkmen ağzıyla edebiyat yapmasına kadar Çağatay yazı dilini kullanması sebebiyle hem Oğuzca ile hem de Orta Asya Türk dilleriyle benzer özellikler göstermektedir. Aynı dilin lehçeleri aralarındaki benzerliklerin ya da farklılıklarının ortaya konulması açısından karşılaştırmalı çalışmalar önem taşımaktadır. Bu yolla hem lehçelerin tipik dilbilgisel özellikleri belirlenmiş olmakta hem de lehçeyi konuşanlarca geliştirilen farklı dil mantığı ve dilbilgisel kavramsallaştırma süreçleri daha net görülmektedir. Bu bakımdan Türkmencenin Türkiye Türkçesiyle karşılaştırmalı istem analizi sonucu, benzerliklerin yanı sıra çeşitli farklılıkların da ortaya konabileceği düşünülmektedir.

Bu çalışmanın konusunu, istemin Türkmencedeki durumu ve morfolojik olarak hangi süreçlerle değişikliğe uğradığı oluşturmaktadır. Türkçe dilbilgisi kitaplarında istem kavramı *valenz*, *birleşim değeri* ya da *fiil tamlayıcı ilişkisi*, *yüklem-hal eki ilişkisi* gibi çeşitli terimlerle adlandırılmıştır. Türkmence söz dizimsel analizlerde istem konusu sadece “durum ekleri” temel alınarak değerlendirilmiştir. Buradan hareketle bu tez çalışmasında, belirlenen Türkmence fiillerin istem çerçevesi tespit edilecek daha sonra istemi etkileyen morfolojik süreçler ele alınacaktır.

Konunun özünün ortaya koyulmasında, içerik ve kurgunun hazırlanmasında Aydın Özkan 2017a ve Doğan 2011 doktora tez çalışmaları model alınmıştır.

1.2. AMAÇ

Türkçe gramer çalışmalarında durum eklerinin genellikle morfolojik bakış açısıyla sınırlı olarak ele alındığı görülmektedir. Ancak durum ekleri morfolojinin konusu olduğu kadar

söz dizimini de ilgilendirmektedir. Morfolojik yöntemle istemin artırılması ya da azaltılması, söz dizimi boyutunda fiilin istem çerçevesini etkileyen sonuçlar doğurmaktadır. Türkiye Türkçesi gramer çalışmalarında istem kavramı *fiil-tamlayıcı ilişkisi* ya da *yüklem-hal eki ilişkisi* gibi isimlendirmelerle ele alınmıştır. Tez çalışması, Türkmencede istemi etkileyen morfolojik süreçleri, Türkiye Türkçesiyle de karşılaştırmalı olarak analiz etmeyi amaçlamaktadır. İstemi artıran süreçler kendi içinde *ettirgenleştirme, nesne eklenmesi* (Aydın Özkan, 2017b: 188-193) olarak iki alt başlıkta, istemi azaltan süreçler de *edilgenleştirme, karşıttirgenleştirme, dönüşlülleştirme, işteşleştirme, ad ve nesne geçişi* (Aydın Özkan, 2018: 18-23) olmak üzere beş alt başlıkta ele alınmıştır.

Tezin amacı; Türkmenceden seçilecek fiiller üzerinden istemi azaltan ve artıran morfolojik süreçleri tespit etmektir. Türkmencede istem şu ana kadar yapılan çalışmalardaki sınırlı bakış açısı yerine, söz dizimsel boyutu da göz ardı etmeyen daha kapsamlı bir şekilde incelenecek ve Türkmence ile Türkiye Türkçesinin tüm bu süreçler içinde birbirine yaklaşıp uzaklaştırdığı durumlar da ortaya konulacaktır.

1.3. YÖNTEM

Bu çalışmada nitel araştırma tekniklerinden literatür tarama, karşılaştırma ve betimleme yöntemi kullanılmıştır. Çalışmada, ölçünlü Türkmencede bulunan ve istemi örneklendirmek bakımından verimli olabileceği düşünülen fiiller seçilmiş ve bu fiillerin ilk aşamada anlamları ortaya koyulmuş, daha sonra bu fiiller literatür taramasıyla elde edilen veriler üzerinden örneklendirilmiş ve betimlenmiştir. Türkmencede fiillerin istemi incelenirken Türkiye Türkçesi ile karşılaştırmalar da yapılmıştır.

1.4. VERİ

Tez çalışmasının inceleme bölümünde kullanılan önermeler Türkmen edebiyatının farklı türlerdeki eserlerinden elde edilmiştir. Taranan eserler, *Sayrak Guşy, Halkyň Haky, Teke*

Gyzy Tatyana, Perman, Suramy Galasy, Keltegoňur Kyssasy, Adam Bolmak Kyn, Türkmen Halk Ertekileri (Durmuşy Ertekiler), Türkmen Halk Ertekileri (Haýwanlar Hakynda Ertekiler), Türkmen Halk Ertekileri'dir. Belirlenen Türkmençe fiillerin istem çerçevesi tespit edilmiş, istemi artıran ve azaltan morfolojik süreçler incelenerek Türkiye Türkçesi ile karşılaştırmalı bir istem analizi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

1.5. SINIRLILIKLAR

Bir sözcüğün istem yapısı birçok sebepten dolayı değişebilmektedir. İstem değişmesini etkileyen süreçler anlamsal ve biçimbilimsel süreçler olmak üzere iki farklı şekilde incelenmektedir. Bugüne kadar Türkmençe üzerine yapılan söz dizimsel analizlerde istem konusu sadece “durum ekleri” çerçevesinde incelenmiştir. Bu çalışmada ise Türkmencede istemi etkileyen biçimbilimsel süreçler ele alınacaktır.

1.6. KURAMSAL ÇERÇEVE

1.6.1. İstem (Valenz)

“İstem” bir cümlede tamlayıcıların eylemlere bağlanırken hangi durum eklerine gereksinim duyduğunu anlatan bir terim olarak kullanılır. Aydın Özkan 2017a’da istemin farklı dillerdeki isimlendirilmeleri ve Türkiye’deki çalışmalarda kullanılan terimler şu şekilde ortaya koyulmuştur: “İngilizcede *valency*, *valence* olarak bahsedilirken, Almandada *valenz*, *wertigkeit* olarak, Fransızcada *valence* terimiyle bahsedilen bu terime karşılık olarak Türkiye’de şu terimler kullanılır: *istem* (Banguoğlu, 2007), *fiil-tamlayıcı ilişkisi* (Karahana, 1997), *fiil rejimi* (Korkmaz, 1995), *fiillerin istediği durum ekleri*, *durum ekli tamlayıcı* (Demirez Güneri, 2009), *hal eki nöbetleşmesi* (Demirci, 2007), *birleşim değeri* (Vardar, 2002; İleri, 1997), *değerlik* (Ozil, 1990), *valenz* (Kara, 2009; Uğurlu,

2001), *üye*, *durumbelirleyici* (Uzun, 2000), *yanulamama* (Özsoy vd., 2011) vb. şeklindedir.

Bu çalışmada istem olarak anılan *valenz* terimi Lucien Tesnière tarafından kimya alanından uyarlanarak dilbilime aktarılmıştır. Tesnière, sadece *Bağımsal Dilbilgisi* değil ayrıca *İstem Dilbilgisinin* de kurucu kişisi sayılmaktadır. Tesnière, cümlelerin kurucularını *eyleyen* (actant) ve *tümleyen* (circonstants) olarak iki grupta ele alır. Bağımsal Dilbilgisinde fiil yöneticidir ve yönetilen durumundaki tamlayıcı ile aralarında kurulan bağ *valenz* şeklinde adlandırılmıştır (Tesnière, 2015: 239, Aydın Özkan, 2017a: 7). Kimi araştırmacılar tarafından *eyleyen* yerine katılan ifadesi de kullanılır. Bu çalışmada katılan ifadesinin kullanımı tercih edilmiştir.

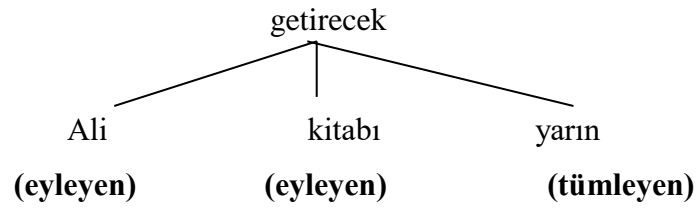
Katılan, Tesnière'in kuramına göre fiilin işaret ettiği değişim sürecine etken veya edilgen şekillerde dahil olan varlıklar veya nesnelere. Örneğin; “Babam anneme güzel bir çiçek verdi” tümcesinde üç katılan bulunmaktadır: *Babam*, *annem*, *çiçek*. Bu katılanlar isim soyludur ve tamamen yönetici konumdaki fiile bağlı haldedir (bk. Vardar, 2007: 98). Her fiil aynı sayıda katılan içermek zorunda değildir. Bu sebeple bazı fiiller katılsız olmakla birlikte bir katılanlı, iki katılanlı, ve üç katılanlı şekilde sınıflandırılabilir (Tesnière, 1999: 149-154; Doğan, 2011: 26).

“Sevgi, Ege’ye kalem aldı” cümlesindeki *Sevgi*, *Ege’ye*, *kalem* öğeleri katılandır. Anlaşılacağı üzere *al-* fiili üç katılana sahiptir. Cümlelerin iki *eden* rolüne sahip üyesi ve bir *etkilenen* rolüne sahip üyesi bulunur.

Vardar 2007’de “tümleyen” terimi, eylemin işaret ettiği değişim süreciyle ilgili zamanı, yeri, koşulu, nedeni ifade eden belirteç veya belirteç işlevli birimlerdir şeklinde ifade edilir. Tümleyenlerin belirli bir sayısı yoktur ve kullanılmaları da şart değildir. Pek çok dilbilimci tarafından *isteğe bağlı öğeler*, *şartlar* (circonstants), *zarflar*, *ekleni*, *seçimlik öğeler* vb. çeşitli şekillerde kullanılır. Tümleyenlerin katılanlar ile zıt bir işleve sahip olduğu görülür. Bu çalışmada bu tür belirteç işlevli birimler için Vardar’ın önerdiği *tümleyen* terimi kullanılacaktır. Tesnière’in ortaya koyduğu Bağımsal Dilbilgisi kuramına

göre tümleyen ve eyleyenler arasındaki istem ilişkisi Karabulut ve Özdemir 2017’de şu şekilde gösterilmiştir:

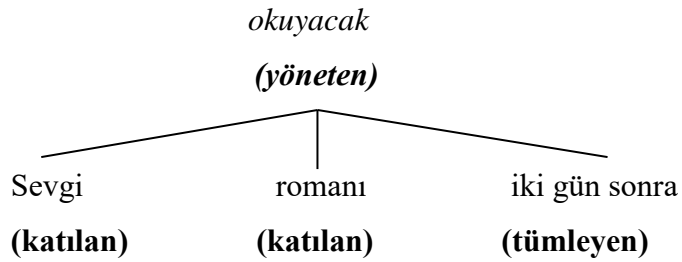
“Ali kitabı yarın getirecek.” (Karabulut ve Özdemir 2017: 100)

Şekil 1: Karabulut ve Özdemir 2017’deki Eyleyen ve Tümleyen Arasındaki İstem İlişkisi

Buna göre *getir-* fiilinin iki katılan ve bir tümleyene sahip olduğu belirtilmiştir. Bu örnekler şu şekilde çoğaltılabilir:

Sevgi romanı iki gün sonra okuyacak.

Şekil 2: Katılan ve Tümleyen Arasındaki İstem İlişkisi

Yukarıdaki önermede *oku-* eylemi, yöneten konumunda olup iki katıanlı ve bir tümleyenlidir. Bağımsal Dilbilgisi bağlamında cümleyi yönetenin eylem olması nedeniyle diğer ögeler gibi özne de eyleme bağımlıdır.

Önermeden hareketle Vardar, dilbiliminde *birleşim değeri* olarak bahsettiği istemin, fiillere bağlı katılanları sayısal olarak kategorize etme, tasnif etme ölçütü şeklinde belirtir (1980: 43). İleri 1996’da ise istem kavramının durumları işaret eden hal bilgisinden farklı olduğu savunulur. İleri, Türkçe fiillere uygulanan Bağımsal Dilbilgisinin, durum bilgisinden daha ayrıntılı bilgi verdiğini örneklerle ortaya koyar (1996:165). Erkman-Akerson 2008’de ise bir fiil, tam cümle oluşturmak istediğinde ihtiyacı olan zorunlu öge sayısının, o fiilin *değerliliği* (istemi) olduğu ifade edilir. Erkman-Akerson’un bakış açısı doğrultusunda, *öl-* fiilinin yalnızca özne gerektirdiğinden tek katılanlı, *hoşlan-* fiilinin ise hem özne hem de *-DAn* ekli bir tamlayıcı gerektirdiğinden iki katılanlı olduğu söylenebilir.

Uğurlu 2001’de istem konusu hakkında şu sözlerle bahsedilmektedir (s.18-19):

“Bitimli (finit) veya bitimsiz (infinif) bir dil birliğinin merkezindeki fiil tabanı, gereklilik derecesine göre anlam yönünden boşluklar açar. Bu boşlukların sayısı fiilden fiile değişiklik gösterir ve o dile hâkim olanlar tarafından önceden bilinir. Bu boşluklar doldurulduğu ölçüde fiil anlam yönünden bütünlenir. Boşlukları dolduran dil birliği “tamlayıcı” olarak adlandırılmaktadır. Fiil tabanının ilk boşluğunu dolduran dil birliği, birinci tamlayıcı; ikincisi ikinci tamlayıcı vd. adlandırılmaktadır. Mesela etken bir fiil tabanının birinci tamlayıcısı cümle içinde özne, ikinci tamlayıcısı nesne olarak vazife görür. Tamlayıcılar, olmadıkları zaman fiilin anlamı eksik kalan “mecburi tamlayıcılar” (aktant) ve bulunmaları halinde fiilin anlamını biraz daha belirginleştiren “ihtiyari tamlayıcılar” (circonstant) olmak üzere iki kısımda incelenmektedirler. Tamlayıcılar, isim cinsinden olmak üzere tek bir kelimedenden oluşabilecekleri gibi bir kelime grubundan da oluşabilirler ve fiile onun istediği bir halde bağlanırlar.”

Karahan, fiil-tamlayıcı ilişkisi bağlamında Kâşgarlı Mahmut’tan bugüne dek dilbilgisi çalışmalarında geçişli ve geçişsiz fiil sınıflandırmasına yer verildiğinin, bununla birlikte fiillerin anlamsal olarak tamlayıcı alıp almamalarına göre de sınıflandırılabilceğinin altını çizmiştir (1997: 209-213). Aynı anlamı ifade eden fiiller farklı tamlayıcılarla kullanılabilirler.

İstem ile ilgili araştırmalar son yıllarda hızla artmıştır. Bu konu, gerek Türk lehçeleri arasındaki karşılaştırmalarda, gerek lehçe öğretiminde, gerekse lehçeler arası aktarmalarda oldukça önemli bir yere sahiptir. Birçok araştırmacıya göre (Uğurlu, 1999; Karaca, 2011; Doğan, 2011 vd.) sağlıklı aktarmaların ön koşulu fiillerin istemlerinin iyi

bilinmesidir. İstem sözlükleri ise şüphesiz önemli bir yere sahiptir. Doğan’a göre Avrupa dillerinin istem sözlüklerinde, fiillerin hangi tamlayıcılarla birleşim gösterdiği ve birleşim sonucunda ne tür anlamlar meydana getirdiği açıkça belirtilmiştir (2011: 2).

Tezin bu bölümünde istem kuramsal olarak anlatılacak, aynı zamanda istem konusunda önemli çalışmalarda bulunan dilbilimcilerin görüşlerine yer verilecektir. *Üretici-Dönüşümsel Dilbilgisinin* kurucusu olarak bilinen Noam Chomsky için konuşucunun yaratıcılığını ve söylenmemiş tümceleri anlama ve üretebilme becerisini ortaya çıkarmak önemli bir yere sahiptir (Aydın Özkan, 2017a: 21). Yüklemciler belli yapısal boşluklar açar ve bu boşluklara üyeler belirli bir dizilişe göre konumlanırlar. Üyelerin bu boşluklara yerleşmesi sayısal olarak ve anlamsal özellikleri bakımından tesadüfen gerçekleşmez. Yüklemciler tarafından açılan bu yapısal boşlukların Bağımsal Dilbilgisinde karşılığı “söz dizimsel istem”dir. Üretici-Dönüşümsel Dilbilgisinde ise mantıksal düzlemde tematik roller belirtilir. Buradan hareketle her bir boşluğun derin yapıda tematik bir rol üstlenmiş bir üyeye doldurulması gerekir (Bussmann, 2006: 85; Aydın Özkan, 2017b: 68).

Üretici-Dönüşümsel Dilbilgisi kuramının ardından ortaya atılan bir başka kuram ise Durum Dilbilgisi kuramıdır. Chomsky, *Syntactic Structures* (1957) adlı eserinde söz dizimini ele almış yani tümcelerin yapılarını açıkça dilbilgisel kurallara göre temellendirmiştir (Chomsky, 1957 akt. Aydın Özkan, 2017a: 21). Vardar 2007’de “Filmore’un üretici dilbilgisi” denilen durum dilbilgisi kuramı, cümleyi, bir fiil ve bu fiille belirli durum ilişkileri taşıyan isim dizilişleri şeklinde tanımlanmıştır.

Tüm bu dilbilgisel kuramların yanı sıra ortaya koyulan başka bir kuram da Bağımsal Dilbilgisidir. Tesnière 1959’da bu kuram detaylı bir biçimde kaleme alınır. Bağımsal Dilbilgisi kuramında cümlenin çözümlenmesinde, çekimli fiilden yola çıkarak fiillerden oluşan soyut cümle yapılarının belirlenmesi amaçlanır. Tesnière’in Bağımsal Dilbilgisi görüşü, Üretici-Dönüşümsel Dilbilgisinde incelenen parça bütün ilişkisinin aksine cümledeki öğeler arasında bulunan soyut bir bağımlılık üzerinde durur (Vardar 2007: 30).

Karahan (1997), fiilleri “tamlayıcı fiiller” ve “tamlayıcısız fiiller” diye iki şekilde ele almış, geçişlilik-geçişlilik haricinde başka sınıflandırmaların da mümkün olabileceğini ifade etmiştir. Ayrıca Karahan tarafından özne bir tamlayıcı olarak kabul edilmemiştir. Bir fiil, uzun ya da kısa fark etmeksizin, bir cümlede yüklem görevinde bulunuyorsa ve cümle içinde boşluklar açabiliyorsa bunlar tamlayıcı fiillerdir. Bir fiilin yüklem olduğu cümlede özne haricinde bir boşluk yok ise bunlar da *tamlayıcısız fiil* olarak isimlendirilir (Karahan, 1997: 211).

Çekimli fiil, cümlede bulunan bütün öğeleri kendisine bağlı kılan ve bununla birlikte cümleyi meydana getiren yönetici vasıflı ögeyi ifade eder. Yönetilen durumdaki bağımlı öğeler ise *eyleyen* ve *tümleyen* olmak üzere ikiye ayrılır (Vardar, 2007: 30). Tesnière'in kuramında fiilin ifade ettiği oluşa etken veya edilgen şekillerde dahil olan varlık ve nesnelere *eyleyen* şeklinde ifade edilir (Vardar, 2007: 98).

Doktor hasta adama ilaç yazdı.

Yukarıdaki önermede üç katılan mevcuttur: *Doktor, adam, ilaç*. Bunlar isim soylu sözcüklerdir ve her biri fiilin yönetim çerçevesinde yer alır. Tesnière'e göre, oluşta pek çok kez çeşitli katılanlar ve içinde tümleyenler barındıran cümlenin merkezi fiildir (Vardar, 2007: 98).

Bağımsal Dilbilgisi *bağımsallık ve istem* olmak üzere iki ana başlıkta ele alınır (Tesnière, 2015; Aydın Özkan, 2017a: 71). Birbirine benzer iki terim olarak görülse de aralarında belirgin farklılıklar bulunur. İstem bağımsallığa göre daha anlambilimsel bir yapıdadır. İstem, bağımsallık ilişkilerinin bir alt kümesinde yer alan ögedir (Fischer, 1997: 41; Aydın Özkan, 2017a: 71).

Yapısal mantıkta bir fiilin ya da işin açtığı boşluklar *üye* (argument) olarak belirtilir. Bir fiilin kaç bağımsız üye gerektirdiğine bağlı olacak şekilde yapısal boşluklar sayısal olarak; bir yapısal boşluklu, iki yapısal boşluklu ve üç yapısal boşluklu şeklinde gruplandırılabilir (Bussmann, 2006: 85; Aydın Özkan, 2017a: 68).

Johanson, 2021 yılında yayınlanan *Turkic* adlı kitabında, çatı ekleri başlığı altında *valency* terimini kullanarak istemden bahsetmiştir. Morfem zincirindeki bir sonraki yapısal boşluk, önceki kökün anlamını değiştiren, katılanların söz dizimsel rollerini etkileyen istem değişiklikleri gösteren çatı ekleri tarafından meydana getirilir. Söz dizimsel istem, sözel yüklemelerin oluşturduğu katılanların sayısını ifade ederken semantik durum rolleri, bunlarla ilgili tematik ilişkileri, yani ifade edilen olaylardaki katılımcıların rollerini tanımlar (2021: 822).

Erdem, (2018) *Türkçe Biçim Bilgisi* adlı kitabın *Sözlüksel Kelime Yapımı-II* bölümünde “Fiil Çatısı: Biçim-Sözdizimsel Özellikler” başlığı altında istem konusundan bahseder. Cümlede eylemin yönetim çerçevesindeki katılanları “unsur” istemi ise “değer” şeklinde ele alır. Eyleme getirilen çatı eklerinin özneyi ve nesneyi doğrudan etkilediğini ifade eder. Çatı eklerinin tüm dilbilgisel boyutlarını gözler önüne serer (2018: 145).

1.6.1.1. İstem Değiştirme

Her dilde varlık gösteren kimi eylemsel türetimler, yüklemcil üyeleri etkileyebilir. Eylemsel türetimlerin söz dizimsel, anlam bilimsel ve söylem-edimsel vb. olmak üzere çeşitli görünümleri vardır. *İstem değiştirme* (valency change) kavramı, edimsel, söz dizimsel veya anlam bilimsel süreçlerin ardından bir fiilin yönetim çerçevesinin değişmesi şeklinde açıklanır. Fiilin yönetim çerçevesinde bulunan bir ya da birkaç katılanın silinmesi veya birkaç üyenin eklenmesi ile istem değişmesi ortaya çıkar (Aydın Özkan, 2017a: 123). İstemi değiştiren süreçler anlam bilimsel ve morfolojik süreçler olmak üzere iki grupta ele alınır (Aydın Özkan, 2017b: 187).

Kimi araştırmacılar (Aydın Özkan, 2017a; Doğan, 2011) tarafından istem potansiyeli taşıyan bazı sözcüklerin istemlerinin değişmesi *anlam değişmesi*, *çokanlamlılaşma* gibi anlamsal süreçlerle de ilişkilendirilir. Örneğin; “Kuş ağaca kondu.” ve “Helikopter piste

kondu.” gibi cümlelerde *kon-* eyleminin mantıksal ve semantik istem yapısı değişirken söz dizimsel istemi aynı kalmıştır. Fiillerin istemleri söz dizimsel ve anlam bilimsel süreçlerle değişebilmektedir. Morfolojik süreçlerden, fiil türetimi sonucunda oluşan istem farklılaşmaları da *istem değiştirimi* olarak anlaşılmalıdır (Doğan, 2011: 106).

Doğan 2017’de fiil isteminin karşı karşıya kaldığı “istem artırma, istem azaltma, istem düzenleme, istem tanımlama” olmak üzere dört çeşit istem değiştirim eyleminden bahsedilir. İstem değiştirimi sürecinde fiilin sadece söz dizimsel yönüyle sınırlı kalınmaz, fiilin hem mantıksal hem de anlam bilimsel istem biçimi de değişikliğe uğrar. Doğan’a göre Türkçede fiilin istemini azaltan “kişisiz edilgen veya meçhul çatı, orta çatı, ayırık geçişsiz, özneli geçişsiz” (2017: 197) gibi kategorilerden bahsetmek mümkündür. Edilgenlik, işteşlik ve bazı fiillerin ettirgen şekilleri fiildeki söz dizimsel istemi değiştirebilir. Bazı fiiller *orta çatı*¹ ve işteş görünümüne sahiptir ve bu fiiller katılanlarının anlam bilimsel çerçevesinin değişmesine ve çeşitli rolleri üstlenmesine sebep olur (Doğan 2017: 197).

(1a) *Mehmet* [eden] *ağaçtan elma*+Ø [etkilenen] *topladı*

(1b) *Mehmet* [eden] *elma*+yI [etkilenen] *ağaçtan topladı*.

Yukarıdaki önermelerde *topla-* fiilinin temel katılanları mevcuttur. İki fiil de özne ve etkilenen işlevindeki dolaysız nesneye ihtiyaç duyar. Eylemin istem değiştirmesi söz dizimsel dönüşümlere dayandırılmaktadır.

1.6.1.2. İstemi Artıran Morfolojik Süreçler

Sözcüklerin tesadüfen bir araya gelmedikleri, anlam bilimsel sınırlılıkların yanı sıra birtakım dilbilgisel ve söz dizimsel kurallara uygun olarak yan yana geldikleri bilinmektedir. İstemi artıran iki süreçten bahsedilebilir. Cümleye yeni bir eden katılması,

---

¹ Kemmer 1993’te dönüşlü fiil biçimi *orta çatı* olarak isimlendirilir. Bununla birlikte sözlükselleşmiş bir kategori olduğu belirtilir (Doğan, 2018: 192).

başka bir deyişle cümleyi ettirgenleştirerek istemin artırılması ve nesnesiz bir cümleye nesne eklenmesi yani geleneksel tabirle oldurganlaştırılmasıdır (Aydın Özkan, 2017b: 188). Ancak nesne eklenmesi de ettirgen bir süreci teşkil etmektedir.

1.6.1.2.1. Ettirgenleştirme

Ettirgenleştirme, dillerin genelinde fiilin istem bilgisinde değişikliklere sebep olan dilbilgisel bir işlemdir. Türkçe gramer kitaplarında “çatı” başlığı altında değerlendirilir. Erdem (2018), ettirgenleştirme eklerinin en yaygın kullanılanın *-DXr-* eki olduğunu belirtir. Bunun yanı sıra ettirgen yapılar anlamsal bakımdan incelendiğinde doğrudan yapıma ve dolaylı yapıma şeklinde ifade edildiğinden bahseder (Erdem 2018:147). Bybee (1985) bir eylemdeki zorunlu katılanların sayısında herhangi bir değişikliğin olması isteniyorsa bir biçimbirim ya da kök değişikliğine ihtiyaç duyulduğunu belirtir. Bu bağlamda en sık kullanılan morfolojik süreç ise ettirgenleştirmedir (akt. Aydın Özkan, 2017b: 189).

1.6.1.2.1.1. Ettirgenleştirme Biçimleri

Ettirgenlik için dillerin çoğunda *morfolojik ettirgenlik*, *analitik ettirgenlik*, *sözcüksel ettirgenlik* olmak üzere üç temel türden söz edilir. Ettirgenlik, istem yapısındaki katılanların artması bakımından diğer çatı süreçlerine göre farklılık gösterir fakat istem yapısındaki katılanlar arasında anlam bilimsel ilişkiler korunur. *Morfolojik ettirgenlikte*; fiilin istem yapısında oluşan değişiklik sonucu fiilin söz dizimsel yapısı değişir. Diğer yandan anlam bilimsel yapısında da değişiklikler oluşur (Doğan 2017: 194). Ayrıca Erdem (2018) formal şekilde ettirgen yapıları *analitik ettirgen yapılar*, *morfolojik ettirgen yapılar*, *sözcüksel ettirgen yapılar* olmak üzere üç grupta ele alır (2018: 147). Tüm bu ettirgenlik biçimlerinin dışında Doğan, Türkçede sıkça kullanılan *birleşimsel ettirgenlik* olarak isimlendirilen ettirgenlik biçiminden bahseder. Pek çok dilde bu ettirgenleştirme şekillerinden biri, ikisi, üçü ya da tamamı kullanılabilir (Doğan, 2017: 195). Türkçede birleşimsel ettirgenlik *yap- et-* yardımcı eylemleriyle gerçekleşir. Bu ettirgenlik biçimine

“Ayşe evinden oldu.” ve “Ev sahibi Ayşe’yi evinden etti.” örnekleri verilebilir. Bu çalışmada *birleşimsel ettirgenlik* konusu anadil yetkinliği gerektirmesi sebebiyle Türkmençe örneğinde inceleme dışında tutulmuştur.

Fiilin istem çerçevesine *sebep olan* işlevinde bulunan bir öznenin girmesi, cümlede kalıcı değişikliklere yol açmaktadır. Ettirgen bir cümlede *sebep olan* rolünü üstlenen bir katılan söz dizimsel düzeyde özne pozisyonuna sahip olur (Comrie, 1989).

(2a) *Adam öldü.*

(2b) *Katil adamı öldürdü.*

Yukarıda (2a)’daki önermeden hareketle cümlenin bir zorunlu katılana sahip olduğu görülürken (2b)’de morfolojik ettirgenlik, *öl-* fiilinin sözlüksel istemini bir derece artırır yani cümleye nesne görevinde bir zorunlu katılan eklenir. *Morfolojik ettirgenlik* eylemin yalnızca söz dizimsel istem ve mantıksal istem çerçevesini değiştirmez ayrıca *eden* rolünde bir üyenin katılması sonucu fiilin anlam bilimsel yapısını da değiştirir (Comrie, 1989).

Analitik ettirgenlik; “sağlamak, neden olmak, yol açmak, sebep olmak” vb. fiillerin birleşmelerinden meydana gelen birleşik cümle kuruluşuyla gerçekleşir (Comrie, 1989):

(3a) *Öğretmen_[sebep olan] öğrencinin ödev yapmasını _[sebep olunan] sağladı.*

(3b) *Öğretmenin uyarısı_[sebep olan] öğrencinin ödev yapmasını_[sebep olunan] sağladı.*

Önerme (3a)’da *sebep olunan* görevindeki üye, isim tamlaması dizilişinde bir nesne konumundadır. Bu tip ettirgenlik, birleşik cümle kuruluşunda olması sebebiyle analitik olarak değerlendirilebilir. *Analitik ettirgenlik*, tabanı tabanına bir eş anlamlılık belirtmemekle birlikte *morfolojik ettirgenlikle* ifade edilebilmektedir.

(3c) *Öğretmen_[sebep olan] öğrenciye ödev yaptırdı.*

(3c)'de ettirgenleştirme, cümle yapısının basit olmasıyla ve fiil türetim ekleri ile sağlandığı için morfolojik kabul edilir ve “öznesinin istemli ve bilinçli olması dolayısıyla da doğrudan olduğu” (Doğan, 2017: 195) söylenebilir.

Sözcüksel ettirgenlik; sözlüksel-anlamsal yapıda olan ettirgenleştirme biçimlerinden birini teşkil eder. Bu ettirgenlik, biri temel diğer ettirgen anlamlı iki fiil çiftinden meydana gelir (Doğan 2017:196).

(4a) *Ali*_[eden] *okula*_[hedef] *yalnız gitti.*

(4b) *Annesi*_[sebebe olan] *Ali* 'yi _[eden] *okula*_[hedef] *götürdü.*

Önerme (4a)'da *git-* fiilinin ettirgen anlamının *götür-* fiiliyle karşılandığı görülür. (4b)'deki ettirgenlik anlamının, *götür-* fiilinin sözlüksel anlamı ve istem bilgisi sayesinde karşılandığı söylenebilir.

Birleşimsel ettirgenlik; Türkiye Türkçesinde çoğunlukla *et-*, *yap-* gibi yardımcı pozisyondaki fiiller yardımıyla karşılanır. *Ol-* fiili genellikle edilgen fiil şekilleri, *et-* ve *yap-* fiilleriyle de etken geçişli fiil biçimleri oluşturulur (Doğan, 2017: 196):

(5a) *Deniz* _[etkilenen] *işinden oldu.*

(5b) *Patronu* _[sebebe olan] *Deniz* 'i _[etkilenen] *işinden etti.*

Buna göre (5b)'deki ilişkiyi açıklarken Doğan, *sebebe* ve *sebebe olunan* rolündeki iki çeşit olay halinin olduğunun, eylemdeki ettirgen anlamın morfolojik ya da sözcüksel ettirgenlik yerine *ad* + *etmek* birleşiminden meydana gelen birleşik fiil yapısıyla kurulduğunun altını çizer (2017: 196).

1.6.1.2.2. Nesne Eklenmesi

Geleneksel dilbilgisinde bu durum *oldurganlık* ya da başka bir ifadeyle geçişsiz bir fiili geçişli hale getirmek şeklinde ele alınır. Bu durum, nesne alamayan bir fiilin istem çerçevesine nesne ya da nesnelere eklenmesi olarak da açıklanabilir. İstemi artıran süreçlerden biri olan nesne eklenmesi, fiilin istem çerçevesine nesne ekleyerek fiilin istem sayısını artırır. Nesne eklenmesi süreci fiilin istem yapısında iki şekilde gerçekleşebilir. Bunlardan birincisi kurulan tümce yapısında nesne pozisyonunda yeni bir üye ortaya çıkarılması, ikincisi ise nesne işlevi olmayan bir üyenin nesne konumuna yükseltilmesi ya da indirgenmesidir (Aydın Özkan, 2017b: 193).

(6a) *İpek* özne[etkilenen] *koşuyor*.

(6b) *İpek* özne[sebeplenen] *çocuğu* nesne[etkilenen] *koşturuyor*.

Nesne eklendikten sonra cümlenin anlamı mutlak suretle değişir. Bundan dolayı anlamsal ve analitik yapı tam anlamıyla etkilenmiş olur. İstemi artıran kategoriler, fiilleri genellikle türetim aşamasında etkiler ve üretimsel yapısı üzerinde anlamsal ve biçimsel özelliklerini sınırlar. İstemi değiştiren biçimbirimlerde sözlükselleşme eğilimi görülür (Haspelmath & Müller-Bardey, 2004: 1139; Aydın Özkan, 2017b: 193). Erdem 2018’de etken ve ettirgen yapıların gramatikal durumları incelenmiştir. Bunun sonucunda yukarıdakinden farklı bir örnekle ettirgen yapıdaki geçişli bir eylemin öznesi, ettirgen yapıda cümlede nesne pozisyonu dolu olduğu için dolaylı nesne pozisyonuna atandığından söz edilir “Ali kitabı okudu. Ahmet Ali’ye kitabı okuttu.” şeklindeki örneklerde iki unsuru bulunan cümle, ettirgen yapıda üç unsurlu bir yapıya dönüştüğü ifade edilir (Erdem, 2018: 147).

Nesne eklenmesi ve ettirgenleştirme gibi istemi artıran morfolojik kategorilerin yanı sıra fiilimsiler ile de istem artırılabilir (Aydın Özkan, 2017b: 193):

(7a) *Kemal* özne[eden] *piyanoyu* dolaysız nesne[etkilenen] *çaldı*.

(7b) *Kemal* özne[eden] *piyanoyu* dolaysız nesne[etkilenen] *Deniz’e* dolaylı nesne[etkilenen] *çaldırdı*.

(7c) *Kemal* özne[eden] *piyanoyu* dolaysız nesne[etkilenen] *çalmak istedi*.

(7d) *Kemal* özne[eden] *piyanoyu* dolaysız nesne[etkilenen] *Deniz'e* dolaylı nesne[etkilenen] *çaldırmak istedi*.

Yukarıdaki önermelerde fiilimsiler aracılığıyla istemin arttığı gözlenmiştir. Ancak (7d)'deki *çal-* eyleminin ettirgenleştirilmesi, cümleye *etkilenen* rolünde bir üyenin katılmasını mecbur kılmıştır.

1.6.1.3. İstemi Azaltan Morfolojik Süreçler

Bir önceki bölümde *ettirgenleşme* ve *nesne eklenmesi* gibi istemi artıran morfolojik süreçler ele alınmıştı. İstemi azaltan süreçlerde ise *eden* rolünü yüklenen özne ya da nesne cümleden kaldırılır. Morfolojik türetimler istemin azalmasına neden olur. Bu tür türetimler *üye-kaldıran kategoriler* (argument-removing) olarak adlandırılır. Neredeyse tüm dillerde “edilgenleştirme, karşıedilgenleştirme, dönüşlüleştirme, karşıettirgenleştirme, ad ve nesne geçişi” vb. istemi azaltan morfolojik süreçlerle karşılaşmaktadır (Bybee 1985; Aydın Özkan, 2007b, 2018: 18).

Johanson'a göre pasif ve dönüşlü fiil ekleri, ikili geçişli fiilleri geçişsiz fiillere çevirerek katılan sayısını azaltabilir. İstemi azaltmak, bir *üyeyi* (argument) *çekirdekten* (core) *eğik duruma* (oblique status) taşınmayı içerir. İşteşlik ve dönüşlülük istemi azaltmaktadır (2021: 825).

Aydın Özkan 2018'de Türkçede istemi azaltan morfolojik süreçler “edilgenleştirme, karşıettirgenleştirme, dönüşlüleştirme, işteşleştirme, ad ve nesne geçişi” (s. 18) olmak üzere beş alt başlıkta ele alınır. Bu çalışmada da istemi azaltan süreçler sırasıyla bu beş başlık üzerinden anlatılacaktır.

1.6.1.3.1. Edilgenleştirme

Edilgenleştirme, fiilin istem yapısında kayda değer bir etki sonucu istem değişimlerine çoğunlukla da isteminin azalmasına sebep olan en önemli morfolojik süreçler arasındadır. Cümlede özne pozisyonunda bulunan *eden* rolündeki üye cümleden çıkarıldığında *çekirdek öge* (core) olma özelliğini kaybeder. Cümlede nesne işlevinde bulunan *etkilenen* üye ise özne pozisyonuna geçer. Edilgenleştirme işlemi gerçekleştiikten sonra fiil geçişsiz hale gelir ve yalnızca tek istemi kalır (Aydın Özkan, 2018: 18-19). Dilbilgisel bir kavram olan etken çatı temeldir ve türeme özelliği göstermez ancak edilgen çatı türemiş bir çatı olarak ifade edilebilir (Doğan 2018: 179).

Konuşur birkaç sebepten dolayı fiili edilgenleştirme eğilimi gösterir. Asıl neden söylemseldir. Bunu yaparken amacı *etkilenen* rolünde bulunan ögeyi vurgulamak istemesi (Erdem, 2018: 149) veya *eden* rolüne sahip üyeyi yeniden söylemek istememesi olabilir. Sebzecioğlu'na göre edilgenleştirmenin *geçişsizleştirme*, *edensizleştirme* ve *örtükleştirme* olmak üzere üç temel işlevi bulunur (Sebzecioğlu 2016: 270; Aydın Özkan, 2018: 19). Edilgenleştirme, Türkiye Türkçesinde fiille *-(X)l-* ve *-(X)n-* biçimbirimleri eklenerek eylemin öznesini ortadan kaldıran, varsa nesnesini edilgen eylemin öznesi pozisyonuna getiren bir yapıdır (Erdem, 2018: 149). Bunun yanı sıra bahsedilen biçimbirimlerden çeşitli anlam bilimsel görev ya da kategorileri ifade etmek için faydalanılır. Konunun daha anlaşılır olabilmesi için basit birkaç önerme ışığında açıklanması yararlı olacaktır:

(8a) *Babam* özne[*eden*] *arabayı* nesne[*etkilenen*] *yıka-dı*.

(8b) *Araba* özne[*etkilenen*] *yıka-n-dı*.

(8c) *Araba*, özne[*etkilenen*] *babam tarafından* eden[*eğik nesne*] *yıka-n-dı*.

Yukarıdaki (8a) ve (8b) önermelerinde edilgenleştirme ile söz dizimsel olarak *eden* rolündeki üye cümleden tamamen çıkarılmış ve nesne konumundaki *etkilenen* rolündeki üye *özne* pozisyonuna yükseltilmiştir. Bu durumda cümlenin söz dizimsel yapısı etkilenmiş olup özne konumundaki üye eksilerek istem azalmıştır.

(8c)'de geçişsiz, iki isteme sahip hareket fiili, söz dizimsel olarak “kimi” şeklinde bir tamlayıcısı olmadığı için geçişli ve iki isteme sahip hareket fiillerinden anlam bilimsel ve söz dizimsel olarak farklı yapılar oluşturur. Örneğin nesnenin yüklendiği semantik rollerin dışında hiçbir öge öne çıkarılamaz ve nesne özne konumuna gelemmez. Geçişli bir fiilin edilgenleştirilmesi nesnenin, geçişsiz bir fiilin edilgenleştirilmesi öznenin cümleden çıkarılmasıyla mümkündür. *Eden* rolündeki üyenin “tarafından” gibi bir edat ile işaretlenmesi dilbilgisellikten uzak bir yapıyı meydana getirir (Doğan, 2018: 186).

1.6.1.3.2. Karşıttingenleştirme

Cümlede istemin azalması için öznenin çıkarılması gereken bir süreçtir. Karşıttingenleştirme, pek çok nedenle edilgenlikle benzerlik gösterir. Bunlardan biri *etkilenen* rolündeki nesnenin özne konumuna geçmesidir, bunun yanı sıra cümlede özne tamamen kaybolmayabilir (Aydın Özkan, 2018: 20).

(9a) *Buket çiçeğin yapraklarını döktü.* (Etken)

(9b) *(Buket tarafından) çiçeğin yaprakları döküldü.* (Edilgen)

(9c) *Çiçeğin yaprakları döküldü.* (Karşıttingen)

(9c) önermesini karşıttingen olarak nitelendiren kimi araştırmacılara göre (Haspelmath ve Sims, 2010; Aydın Özkan, 2018) edilgen yapıda olan fiili halen bir *eden* rolünde bulunan öznenin yaptığı anlaşılırken, karşıttingen yapıdaki fiilde bildirilen sürecin “kendi kendine olma” anlamı vardır. Karşıttingen olarak nitelendirilmesinin nedeni fiilin gerçekleşmesine neden olan *sebep olan* rolündeki öznenin cümleden çıkarılmış olmasıdır. Bu nedenle (Haspelmath ve Müller-Bardey, 2004; Aydın Özkan, 2018) “*kırıl-, yırtıl-, böl-, aç-, kapa-, yüksel-*” vb. geçişsiz durum fiillerin *karşıttingen* yapıları bulunur fakat *yaz-, yıka-* vb. kılış fiillerinin karşıttingen yapıları bulunmaz. Yani karşıttingenleştirme yapısında öznenin bulunduğu semantik rol ciddi önem taşımaktadır. Karşıttingenleştirme için cümlede işin öznesiz gerçekleştiğini ve bunun sonucunda istemi azaltan süreçlerden biri olduğunu söylemek mümkündür.

1.6.1.3.3. Dönüştürme

Dönüştürme istemin azalmasına neden olan bir başka süreçtir. Erdem 2018’de dönüşlü yapı, dönüşlülük zamirinin eklenmesinin yanı sıra *-(X)n-* /*-(X)l-* biçimbirimlerinin eyleme eklenerek sağlandığı belirtilir. Dönüştürme ekleri, eylemin nesnesini cümleden kaldırır ve bu ekler, özneyi doğrudan etkiler (2018: 146). Kemmer 1993’te, dönüşlü yapı için insan vasfı taşıyan bir “eden/deneyimci ve etkilenen/uyarıcıdan” oluştuğu ifade edilir. Ayrıca bu fiil biçimleri sözlükselleşmiş bir kategori olarak değerlendirilir (Doğan, 2018: 192).

Dönüşlü fiiller, geçişli fiillerden -1 üye eksilmesi yoluyla türetilir. Yani geçişli yapıdaki fiilden bir üye eksilmesi sonucu eylemlerin katılan özelliği göz önünde tutularak dönüşlülük oluşturulabilir (Koşaner, 2005: 2). Bu ilişkiyi şöyle ele almak mümkündür:

(10a) *Kadın* özne[eden] *söylen-di*.

(10b) *Borçların silineceği* nesne[etkilenen] *söyle-n-il-di*.

Yukarıdaki (10a) önermesindeki durumu Doğan şu şekilde ele alır: “-(X)n- dönüşlülük biçimbirimiyle teşkil edilen edilgen fiil şekillerinin dönüşlü yapılara benzetilerek sözlükselleştiği söylenebilir. *de-n-mek*, *söyle-n-mek*, *ara-n-mak* edilgen fiil şekilleri bunun en iyi örnekleridir.” (Doğan, 2018: 192).

(11a) *Polis* özne[eden+etkilenen] *hırsız* dolaysıznesne[etkilenen] *yakaladı*.

(11b) *Hırsız yakalandı*.

Aydın Özkan, *eden* ve *etkilenen* rollerinin eşgöndergesel olduğunu ve benzer söz dizimsel pozisyonlarda bulduklarını ifade eder. Anlamsal katılan sayıları aynı kalsa bile özne ve nesne konumundaki katılanlar gönderim bakımından benzerlik gösterir. Sadece özne vurgulanır (2018: 21). Bundan hareketle *dönüştürme* süreci, bir cümlede *eden* ve *etkilenen* rollerinin aynı unsur üzerinde kodlanabilmesini mümkün kılar. *Dönüştürme*

ve *edilgenleştirme* birbiri ile kıyaslandığında *dönüştürme*de nesne çıkarılırken, *edilgenleştirmede* öznenin çıkarıldığı görülür.

1.6.1.3.4. İşteşleştirme

İstemi azaltan morfolojik süreçlerden biri de *işteşleştirmedir*. İşteşlik, cümlede yüklem (fiil) çokluk durumdaki bir özne ile ya karşılıklı ya da beraber yapıldığını ifade eden bir kategoridir (Deniz, 2012: 106). Erdem 2018’de “Çocuklar dövüştüler.” örneğinde *döv-* eylemi nesneye ihtiyaç duymasından dolayı geçişliyken *dövüş-* şeklinde işteşleştirildiğinde nesnesi düşer dolayısıyla etken cümledeki nesneden dolayı karşılıklı yapıma anlamı vermektedir. Bunun yanı sıra “Çocuklar gülüştüler.” örneğinde gül- eylemi nesne alamaması sebebiyle geçişsiz olmakla birlikte hiçbir nesneyi etkilememektedir (2018: 147). Özetle, işteşliğin gerçekleşmesi için birden fazla kişiye gereksinim duyulur. Çoğul özneler vasıtasıyla fiiller, bazen aynı yönde ortaklaşa yapılırken bazen de karşılıklı olarak gerçekleştirilir:

(12a) *Öykü* özne[eden] *Ahmet’i* dolaysız nesne[etkilenen] *tanıdı*.

(12b) *Öykü ve Ahmet* özne[eden] *tanıştılar*.

(13a) *Ali* özne[eden] *Hasan’ı* dolaylı nesne[hedef] *buldu*.

(13b) *Ali’yle Hasan* özne[eden] *buluştular*.

Sunulan önermeler doğrultusunda işteşleştirme süreci sonunda *eden* rolündeki özne ve *etkilenen* rolündeki *nesne* tek bir özne olarak varlık gösterir. Yani *işteşleştirme* sürecinden sonra nesne cümleden eksilmektedir. Cümlenin morfolojik istemi bu durumdan etkilenmiş olur. Fiilin anlamsal isteminin değiştiği ve *etkilenen*, *hedef* rollerinin tek bir *eden* rolüne düşürüldüğü görülür (Aydın Özkan, 2018: 21).

1.6.1.3.5. Ad ve Nesne Geçişmesi

İki kelimenin bir arada kullanılmasından kaynaklanan bu birlikteliğın söz konusu etkileri söz dizimsel süreçlerle açıklanabilir. Bir dilbilim terimi olarak *geçişme* (incorporation) “karşı seçenekli olarak birbirinden bağımsız görünebilen kök sözcüklerin tek bir sözcük gibi davranmak üzere birleşmesi” (İmer vd. 2011: 131) olarak tanımlanır.

Geçişme, söz dizimsel ilişkiler göz önünde tutularak kelimelerin biçiminde veya kelimenin içinde bulunduğu cümlenin bir değışim geçirmesi olarak ifade edilir (Uzun 2006: 73). Türkçede geçişmenin örneklerinden biri olan *ad geçişmesine* (noun incorporation) çoğunlukla öznesi ortak cümlelerde rastlanmaktadır. Mantıksal anlamda birden çok *edene* sahip cümlelerde yapısal ve anlamsal olarak her bir *edeni* karşılayacak bir şahıs adılı, sıfat ya da isim, *eden* rolündeki öznelerin yerine geçer. Bununla birlikte cümlenin söz dizimsel olarak fiilin morfolojik istem düzeyinde meydana gelen istem çerçevesinden bir katılan silinmiş olur (Aydın Özkan, 2018: 21). Bu ilişki şu önermelerle gösterilebilir:

(14a) *Leyla ve ben tenis oynadık.*

(14b) *Biz tenis oynadık.*

(15a) *Üniformalı kadınlar ve üniformalı erkekler sıraya geçsin.*

(15b) *Üniformalılar sıraya geçsin.*

Geçişmede söz dizimsel pozisyonunu kaybeden ögenin sözcük türü göz önünde tutularak ad geçişmesi olarak da isimlendirilir. Geçişmeye uğrayan adlar, geçişen adın söz dizimsel konumuna göre çeşitli şekillerde isimlendirilirler. Başka bir deyişle sözcüğün türüne göre geçişme de türlere ayrılır. Bunlardan biri *nesne geçişmesi* bir diğeri de *özne geçişmesidir* (Uzun, 2006: 74). Aydın Özkan 2018’de nesne geçişmesi olarak nitelendirilen durumun söz dizimsel olarak fiil ve nesnenin birleşimi olduğı ifade edilir. Bu durum, asşığıdaki önermeler doğrultusunda daha iyi açıklanabilir:

(16a) *Kübra* özne[eden] *şarkıyı* dolaysız nesne[çerik] *dinledi*.

(16b) *Kübra* özne[eden] *şarkı dinledi*.

Yukarıdaki önermeleri Aydın Özkan 2018'e göre değerlendirdiğimizde, belirtili nesne belirtisiz nesne biçimine geçtiğinde yönetici pozisyonundaki fiil ile birleşmiş şekilde görülür yani fiil ile nesne biçimsel bir bütünlük oluşturur. Fiil artık sözlüksel olarak *dinle-* yerine *şarkı dinle-* şeklinde idrak edilir.

(17a) *Ebru kitabı okudu*.

(17b) *Ebru kitabı iki gün önce okudu*.

(17c) *Ebru iki gün önce kitap okudu*.

(17d) **Ebru kitap iki gün önce okudu*.

Yukarıdaki önermeler, Uzun 2006'daki veriler doğrultusunda oluşturulmuştur. Buna göre *kitabı* sözcüğü cümlede zorunlu katılanlarından biri olmakla birlikte belirtili nesne görevindedir. Yüklemcil eylem ve nesnesi yan yan olmak zorunda kalmayıp araya başka bir sözcüğün girmesi mümkündür. (17b), (17c) ve (17d) önermelerinde ise belirtisiz nesne yönetici pozisyonundaki fiille geçtikten sonra cümlede yer değiştirme özelliği engellenmiştir. (17d) önermesindeki cümle dilbilgisel açıdan bozuk bir yapıdadır. Yani belirtisiz nesne yüklemcil öge olan fiille geçtiğinde araya herhangi bir sözcük girmesi mümkün değildir.

1.6.1.4. İstem Düzeyleri

Tesnière sonrası dönemde İstem Dilbilgisi önem kazanmış ve kuramla ilgili pek çok gelişme de yaşanmaya devam etmiştir. Tesnière, istemi fiillerin yönetebildikleri katılanların sayısal verisiyle kısıtlar. Ancak sonraki dönem istem çalışmalarında, fiilin istem boşluklarının yalnızca sayısı değil kategorisi ya da sınıfı da dikkate alınmıştır (Doğan 2011: 27). Yani modern çalışmalar istemin sadece morfolojik bir kavram

olmadığının altını çizerken, hem anlamsal hem de niteliksel boyutlarının da incelenmesinin önemli olduğunu savunur.

İstem düzeyleri halinde ele alınması farklı bakış açılarını da ortaya çıkarmıştır. İstemi düzeylere ayırarak ilk inceleyen kişinin dilbilimci Růžička olduğu bilinmektedir. Růžička 1978’te istem, “anlam bilimsel istem, söz dizimsel istem, edimsel istem” olmak üzere üç düzey halinde ele alınır (Aydın Özkan, 2017a: 77).

Helbig ve Schenkel 1991’de Almandaki fiillerin istemleri ele alınır ve istem “mantıksal, anlamsal ve söz dizimsel istem” şeklinde 3 gruba ayrılarak incelenir (Aydın Özkan, 2017a: 10). Allerton 1982’de konuya farklı şekillerde yaklaşılır ve “anlamsal, yapısal ve yüzey yapı” şeklinde düzeyler halinde üç grupta ele alınır (Aydın Özkan, 2017a: 10). Doğan 2011’de İstem Dilbilgisinin kendi aralarında *mantıksal*, *sentaktik* ve *anlam bilimsel* olarak üç çeşit dilbilgisel düzeyde gerçekleştiği ifade edilir. Çalışmanın bu kısmında Helbig ve Schenkel 1991’de önerilen istem düzeylerinden bahsedilecektir.

1.6.1.4.1. Mantıksal İstem Düzeyi

Mantıksal istem bilişsel bir süreci işletir. Başka bir deyişle mantıksal istem, bir fiilin nesnesinin, ilgecinin, isminin, sıfatının kaç adet isteminin olduğunu ifade eden bir terimdir. Örneğin; *koş-* fiili bir istem boşluğu açarken *bak-* fiili ve *ver-* fiili iki istem boşluğu açmaktadır. *Bak-* fiilinin mantıksal istem yapısı bakma eylemi için bir kişi ve bakılacak bir yer ya da kişi gerektirmektedir. Bağımsal Dilbilgisinde fiil tarafından yönetilen cümlede fiile farklı biçimlerde bağıntılı katılanlar (eyleyenler) mevcuttur. Bu bağlamda fiillere bağlı olan katılanların veya katılanların sayısal bilgisi fiillerin mantıksal istemini ifade eder. Bilişsel bir evreyi ifade eden mantıksal istemde fiilin istem boşluklarının akılda tamamlanması beklenir. Doğal bir sonuç olarak ana dil sezgisinden dolayı konuşucu fiilin istemini bilebilir yani zihninde tamamlayabilir (Yılmaz, 2016: 10).

Mantıksal istem düzeyi dillere göre değişim göstermez, evrensel bir nitelik taşır. Aynı anlama gelen fiillerin farklı dillerde açtıkları istemsel boşluk sayısı değişmez (Aydın Özkan, 2017a: 79). Örnek olarak; İngilizcedeki *to run* Türkçedeki *koş-* ve Almandadaki *laufen* fiilleri arasında kullanıldıkları bağlamlar aynı olduğu sürece herhangi bir mantıksal istem farklılığı görülmemektedir.

1.6.1.4.2. Anlam Bilimsel İstem Düzeyi

Anlam bilimsel istem, mantıksal istemle benzerlik gösterdiği gibi Tesnière'in istemin niteliksel özelliklerini arka plana atması sebebiyle ondan sonraki araştırmacılar tarafından istemin ayrı bir düzeyi olarak ele alınmıştır. Fiilin anlam kazanabilmesi için cümledeki tamlayıcılar hem semantik uyum içinde olmalı hem de mantıksal anlam bilimsel görevleri ve rolleri yüklenmelidir. Fiilin anlam bilimsel olarak tamamlanma gereksinimi “anlam bilimsel istem” şeklinde isimlendirilir. Bir cümlenin katılanları ya da mantıksal istemi ile anlam bilimsel istemleri arasında bir uyum ve birliktelikten bahsedilebilir (Doğan, 2011: 62). Yani cümledeki her üye bir semantik role sahiptir.

(18a) *Deniz*(eden) *topu*(konu) *Melike* 'ye(hedef) *attı*.

Yukarıdaki cümlede *at-* fiili, bir şeyi atan, atılan şey, atılan şeyi tutan olmak üzere üç katılnanlı bir fiildir. Yani sırasıyla *Deniz*, *eden*; atılan şey, *top*, *konu* ve atılan şeyi tutan, *Melike*, *hedef* rollerini yüklenirler. Önermedeki fiilin gerçekleşebilmesinin koşulu ise mantıksal istem yapısındaki *topu* atanın (*eden*) anlamsal olarak canlı bir varlık olmasıdır (Doğan, 2011: 50).

Fiilin anlamsal tamlayıcılarının belirlenmesinde *semantik sınırlılıklar* (semantic restrictions) ve *semantik rollerden* (semantic roles, theta roles) faydalanılabilir. *Semantik sınırlılıklar*, ismin nitelikleriyle ilgili bir kavram olmasının yanı sıra sınırlı sayıda ve özel niteliklere sahiptir. Örneğin *koş-* eylemi *canlı* bir özne gerektirir (Doğan 2011: 63).

Semantik roller, istemin belirlenmesinde önemli yaklaşımlardan bir diğeridir. Dilbilimciler tarafından semantik roller birbirinden farklı değerlendirilmiştir, bu yüzden ortak bir rol listesinden bahsedilmesi mümkün değildir bununla birlikte rollerin evrensel bir niteliği yoktur. Türkçe için Avrupa alanyazın ışığında semantik roller üzerine birkaç liste önerilmiştir. Bunlardan biri Uzun'a aittir. Uzun 2000'de Türkiye Türkçesi için dokuz rol önerilir: "Edici, Etkilenen, Deneyimci, Konu, Hedef, Kaynak, Yer, Yararlanıcı, Araç" (2000: 105). Mevlüt Erdem de dokuz rolden söz etmektedir: "Edici, Etkilenen, Tema, Deneyimci, Alıcı, Hedef, Araç, Yer, Kaynak." (2006: 526-527). Doğan (2011) ise "Eden, Etkilenen, Konu, Deneyimci, İçerik, Alıcı, Uyarıcı, Sebep, Hedef, Kaynak, Yer, Amaç, Araç, Ürün, Materyal, Faydalanan, Söyleyen, Söz, Mevzu, Güç, Değer/Nitelik, Güzergah, Zaman, Durum, Miktar, Süreç." (2011: 67-79) olmak üzere toplam 26 rol ve ek olarak "tamamlayıcı" adıyla bir rol daha önerir. Sağlam 2020'de mevcut dil verilerinin açıklanmasında yeterli alt yapı sunduğunu belirten 16 adet rol listesi önerilir: "Eden, Etkilenen, Konu, Deneyimci, Uyarıcı, Sebep, Hedef, Kaynak, Yer, Araç, Ürün, Materyal, Faydalanan, Değer, Güzergâh, Nitelik." (2020: 54-58). Bu çalışmada yapılan analizlerin bütün basamaklarına ayrıntılı karşılık bulunabildiği için Doğan (2011) tarafından sunulan rol listesi kullanılacaktır. Bilgi vermesi amacıyla bu rol listesi Doğan 2011'de verilen bilgiler doğrultusunda açıklamalarıyla kısaca şöyle listelenebilir:

1. Eden (Agent/Actor)	Bir sürecin ve hareketin gerçekleştiricisidir.
2. Etkilenen (Patient)	Fiilin ifade ettiği şartlara ve süreçlere bağlı olarak durum değişikliğine uğrayan varlıktır.
3. Konu (Theme)	Fiilin hareketinden etkilenmeyen ama duruma bağlı olarak mekân değişimine uğrayan varlıktır.
4. Deneyimci(Experiencer)	Duygusal, duyuşsal ve mental süreçleri deneyimleyen unsur.
5. İçerik (Content)	İdrak veya kavrama fiillerinin belirttiği sürecin zihinsel içeriğini karşılar.
6. Alıcı (Recipient)	İletişim fiillerinde konuşmanın yöneldiği veya ifade iletiminin yapıldığı varlıktır.
7. Uyarıcı (Stimulus)	Duygusal ve duyuşsal fiillerde belirtilen olay veya sürecin kışkırtanını ve uyararını temsil eder.
8. Sebep (Cause)	Eylemin belirttiği sürecin sebebini anlatır.

9. Hedef (Destination)	Bir hareketin son yeri ve yönelim gösterdiği tarafı ya da hareketin bitiş noktasını temsil eder.
10. Kaynak (Source)	Hareketin nereden kaynaklandığını ya da başladığı yeri belirtir.
11. Yer (Location)	Eylemin ifade ettiği süreç, olay ya da durumun meydana geldiği veya varlığın konumlandığı yerdir.
12. Amaç (Purpose)	Eylemin ifade ettiği faaliyetin yapılma maksadıdır.
13. Araç (Instrument)	Süreç içinde eden rolünün kullandığı aracı ifade eder.
14. Ürün (Product)	Eylemin ifade ettiği eylemin çıktısını veya sonucunu belirtir.
15. Materyal (Material)	Eden tarafından oluşturulan çıktının başlangıçtaki hali veya materyalini belirtir.
16. Faydalanan (Beneficiary)	Bir eylemin belirttiği süreçten faydalanan ve kötü etkilenen veya bir şeyden yoksun kalan varlığı temsil eder.
17. Söyleyen (Sayer)	Konuşma sürecini gerçekleştiren, konu ve ifadeyi ileten katılanı temsil eder.
18. Söz (Verbiage)	Söyleyenin gerçekleştirdiği söyleme eylemi, ifade ettiği şeyi, yani sözü temsil eder.
19. Mevzu (Topic)	Sözel fiil türlerinde, konuşanın gerçekleştirdiği söyleme eylemine ifade ettiği şeyi anlatır.
20. Güç (Force)	Süreçte bilinçsiz şekilde gerçekleştiren güç veya dirençtir.
21. Değer/Nitelik (Attribute)	Bazı fiiller, miktar, sıcaklık, ağırlık, hacim, uzunluk, zaman gibi ölçülebilir özellikleri var olan bir varlığa ihtiyaç duyar. Hesaplanabilir ve nitelikleri değişebilir nitelikte olan ve özne pozisyonunda olan varlıktır.
22. Güzergâh (Path)	Eylemin ifade ettiği işlemin yönünü ya da rotasını anlatan yönsel yer şeklinde tanımlanır.
23. Zaman (Time)	Eylemin durumun, oluşun veya hareketin oluşma vaktini ifade eder.
24. Durum (Manner)	Eylemin bildirdiği hareketin, işin veya durumun meydana gelişinin nasıl olduğunu bildirir.
25. Miktar (Asset)	Değer rolünde sahip varlık maddi veya ölçü birimleri (ağırlık, hacim, sıcaklık vb.) şeklinde sayısal değerleri anlatır.

26. Süreç	Eylemin belirttiği sürece dahil olan farklı bir süreci belirtir.
-----------	--

Tablo 1: *Nuh Doğan'ın Türkçe Fiillerin Semantik Roller Yapısını Betimleyecek Roller Önerisi, Doğan 2011: 65-83.*

Doğan 2011'de önerilen bu semantik rollerin yanı sıra bir de *tamamlayıcı* adında bir rolden daha bahsedilir. “Farklı fiil ya da süreç tipleriyle özel semantik bir ilişki içinde bulunan tamamlayıcı rol, hareket fiilleriyle ya sürecin gerçekleştirildiği uygulama alanı ve nesnesini ya da sürecin kendisini ifade eder” (Doğan, 2011: 80).

Cümlede bulunan bütün tamlayanlar semantik bir rol üstlenirler. Fiillerin semantik rolleri farklı olabilir bunu da ancak dili ana dili yetkinliğindeki kişiler anlayabilir.

(19a) *Çocuk parkta düştü.*

(19b) *Altın fiyatları düştü.*

Yukarıdaki (19a) ve (19b) önermeleri semantik sınırlılıklar açısından değerlendirildiğinde *düş-* fiilinin, özne pozisyonundaki semantik niteliğinin İNSAN (CANLI) olması beklenir. Fiilin semantik tamamlanma isteğine cevap verilmediği takdirde anlamsal olarak tutarsız ya da bağdaşıklığını kaybedecektir. (18b) önermesinde olduğu gibi cümle alıcının yorumlama çabasıyla metaforik bir anlama sahip olur (Doğan 2011: 64).

1.6.1.4.3. Söz dizimsel İstem Düzeyi

Bir fiilin isteminin belirlenmesi için öncelikle cümlenin yüzey yapısından yola çıkıldığı için fiilin söz dizimsel istem düzeyi ile karşılaştırılır. Bu istem düzeyi belli bir dilin kendine has biçimsel ve söz dizimsel özellikleri şeklinde açıklanabilir (Doğan 2011: 49-51). Söz dizimsel istem düzeyi, bir fiilin mantıksal düzeyde yönetimi çerçevesinde çevresinde yarattığı boşlukların semantik düzeyde seçtiği semantik sınırlılıklar bu rollerin yüzey yapıdaki dilbilgisel ilişkiler dikkate alınarak gerçekleşmesi ve tamamlanmasıdır (Aydın Özkan, 2017: 95). Söz dizimsel istem hem mantıksal istemin sayısı ve görünümünü

belirler hem de söz dizimsel konumunu belirler. Yani cümlede fiilin konumu değişirse anlamı da değişir. Böylece cümle dilbilgisellikten uzaklaşır (Doğan 2011: 53).

(20a) *Doktor, hasta kadına göz ucuyla baktı.*

(20b) *Hasta kadına, doktor baktı.*

Yukarıdaki (20a)'da *bak-* fiili “bakışı bir şey üzerine çevirmek” anlamına gelirken (20b)'deki önermede “tedavi etmek için ilgilenmek” anlamına gelecek şekilde kullanılmıştır. Fiilin önündeki tamlayıcının konumu değiştiği takdirde fiilin de anlamının değiştiği görülmektedir.

Aynı mantıksal ve semantik isteme sahip olan ve farklı anlam değişkeleri olan fiillerin, yüzey yapıdaki yansımaları yani tamlayıcıların şekli ve söz dizimsel düzeyde ilişkileri farklı olabilir. Mantıksal istemi aynı olan fiillerin farklı tamlayıcılar alması ile farklı dilbilgisel ilişkilerle görülebilir (Doğan, 2011: 51).

Söz dizimsel istem, zorunlu ve seçimli olmak üzere iki grupta incelenir. Cümleden çıkarılan tamlayıcı fiilin anlamını değiştiriyor veya dilbilgisellikten uzaklaştırıyorsa *zorunlu istem* olarak nitelendirilir. Zorunlu katılanların belirlenmesinde tamlayıcılar cümleden çıkarılır. Cümleden çıkarılan tamlayıcı cümlenin herhangi bir şekilde dilbilgiselliğini bozuyor ya da anlamını değiştiriyorsa zorunlu katılıandır (Doğan 2011: 53).

(21a) *Deniz paltosunu sırtına aldı.*

(21b) *Deniz paltosunu aldı.*

(21c) *Deniz sırtına aldı.*

(21d) *Deniz aldı.*

(21a)'daki önermede fiil üç istem boşluğu açmaktadır ve üç katılana sahiptir. *Deniz*, *paltosunu*, *sırtına* tamlayıcıları zorunludur çünkü cümleden çıkarıldığında anlam netlik

kazanmamaktadır. Anlamın açık olmasını zorunlu ögeler sağlar. Zorunlu ögeler cümleden çıkarıldığında (21d)'deki gibi anlam istenen şekilde alıcıya ulaşmaz ve dilbilgisellikten uzaklaşır. Bir cümlede zorunlu katılanlar giderek azaldığında cümle dilbilgisel olarak bozulmasa dahi anlamı zayıflar. Bu nedenle (21a)'daki *al-* fiilinin kesinlikle üç zorunlu katılan ile kullanılması gerekmektedir.

*Seçimli söz dizimsel istem*de ise cümledeki fiilin istem boşluklarının tamamının yüzey yapıda doldurulmasına gerek yoktur. Yani cümleden çıkarılan tamlayıcıların, fiilin anlamında herhangi bir etkisi olmaz, tamlayıcılar cümlenin anlamını bozmaz ya da dilbilgisellikten uzaklaştırmaz (Doğan 2011: 54).

(22a) *Bengü saçlarını kuaföre kestirdi.*

(22b) *Bengü saçlarını kestirdi.*

Yukarıdaki (22a) önermesinde *kestir-* fiili üç istem boşluğu açar. (22b) önermesinde iki isteme sahip olmasına rağmen cümlede bir anlam bozulması ya da belirsiz bir durum yoktur.

Bağlamsal istem; tıpkı zorunlu ve seçimli istemlere benzeyen, fiile istem ilişkisi yönünden bağlanan ve seçimli istemlere nazaran daha mecburi ögeleri ifade eder. Yalnızca bağlamsal nedenlerle cümleden çıkarılabilen zorunlu katılanlardır. Yani amaçlanan bilgi bağlamdan ulaşılyorsa eylemin zorunlu tamlayıcıları cümleden çıkarılabilir (Doğan 2011: 56).

(23a) *Altay kurtardı.*

(23a) önermesinde *kurtar-* fiili iki istem boşluğu açmasına karşın tek tamlayıcı ile zorunlu istem yapısının gerçekleşmediği görülür. Bu yüzden dilbilgisel olmamakla birlikte cümlede verilmek istenen mesaj yeteri kadar anlaşılır ve net değildir (Doğan, 2011:56).

(23b) *Altay neyi kurtardı?*

(23c) *Altay* 'parasını' *kurtardı*.

(23d) *Altay* 'Ayşe'yi' *kurtardı*.

(23a)'da *kurtar-* fiilin anlamı “bir şeye zarar gelmesini önlemek” anlamında olabilmesi için (23a)dan önce (23b)'deki gibi bir soru cümlesinin sorulmasıyla cümledeki anlam daha açık ve anlaşılır olur. (23c) ve (23d)'deki ikinci istem boşlukları bağlama göre tamlayıcılarla doldurulması gerekir. Bu şart sağlanmadığı takdirde cümle anlamsız ve belirsiz olur (Doğan, 2011: 56).

Morfolojik istem; istemin söz dizimsel görüntüsünün biçimbilimsel olarak ifade edilmesidir. Cümlede yer alan fiil istem boşluklarını dolduracak tamlayıcıların biçim bilgisini de yönetir. Her bir fiil aynı sayıda katılana ihtiyaç duymadığı için bütün durum eklerini alabilen katılanlara da ihtiyaç duymaz. Yani bu istem düzeyi için dünyadaki diğer dillerle bir ortaklık ya da evrensellikten bahsedilemez (Aydın Özkan, 2017a: 85).

(24a) *Yemeği tattı*.

(24a)'da *tat-* fiilinin açtığı istem boşluğunun belirtme durum ekli bir öge ile doldurulması mümkündür. *Tat-* fiili başka durum ekine sahip ögeleri yönetemez. Morfolojik isteme göre fiiller farklı anlamlara gelebilir. Filler farklı durum ekli ögeleri yönetebileceği gibi, fiillerin morfolojik istemlerine göre anlamlarının da değişmesi beklenir.

(25a) *Kayhan Ebru*'yu *istedi*.

(25b) *Kayhan Ebru*'dan *istedi*.

(26a) *Babam pastadan* ayırdı.

(26b) *Babam pastayı* ayırdı.

Fiillerin çok anlamlılığının tespit edilmesinde morfolojik istem ayrı bir öneme sahiptir (Doğan 2011: 60). Bir fiil aynı sayıda ve özellikte istem edinebilir, söz dizimsel istemin morfolojik özelliği sayesinde fiilin farklı anlamları ortaya çıkar. (25a) önermesinde *iste-* fiili iki istem boşluğu açar ve istem boşluğu belirtme durum ekli bir tamlayıcıyla

doldurulduğunda *Türkçe Sözlük*'te verilen “evlenme dileğinde bulunmak” anlamına gelirken; (25b) önermesinde ayrılma durum ekli bir tamlayıcıyla doldurulduğunda “bir şeyin kendisine verilmesini ya da yapılmasını söylemek, dilemek” anlamına gelir.

Gölge üye; bazı fiiller tamlayıcılarının anlamlarını da barındırır. Doğan'ın (2011) Pustejovsky (2002)'den aktarımlarına göre bazı fiiller, anlam bilimsel olarak gizlenmiş *gölge üye* içerebilir. Alanyazında, bu *donmuş üye* olarak da ifade edilmiştir (2011: 60).

(27a) *Kazayı gördüm.*

(27b) *Kazayı gözlerimle gördüm.*

(28a) *Annesi kızını tuttu.*

(28b) *Annesi kızını eliyle tuttu.*

Yukarıdaki (27a) ve (27b) önermelerindeki *gör-* eyleminin nasıl ya da neyle yapıldığı hakkında herhangi bir bilgiye ihtiyaç duyulmazken (27b) ve (28b)'de bu bilgiler söz diziminde isteğe bağlı *gözlerimle* ve *eliyle* ögeleriyle gerçekleşir. *Gör-* eylemi *gözlerimle* ögesini ve aynı şekilde *tut-* eylemi de *eliyle* ögesini içinde barındırır ve gölgeler.

1.6.2. İstem Hakkında Yapılan Çalışmalar

Bu başlık altında, Türk dili araştırmaları bağlamında, istem hakkında bugüne kadar yapılan belli başlı çalışmalar ele alınacaktır. İstem kavramını kullanarak ya da kullanmadan fiil ve tamlayıcıları arasındaki ilişkileri çeşitli düzeylerde ele alan çalışmalar arasında Kahraman 1993, Kahraman 1996, İleri 1997, Karahan 1997, Özkan 1999, Erdem 2006, Emre 2000, Sev 2001, Uğurlu 2001, Özdemir 2004, Erdem 2004 ve 2015, Demirez Güneri 2007 ve 2020, Atacık 2008, Doğan 2011 ve 2016, Darancık 2017, Karaca 2011, Ergin 2011, ve 2013, Gümüştam 2014, Bilveren 2015, Aydın Özkan 2017a ve 2017b, Koç 2018, Kaya 2007, Arı 2010, Tokmak 2015, Etiler 2014, Güller 2019, İlhan 2019 vb. sayılabilir. Bu çalışmaların bir kısmında istem terimi kullanılırken bir kısmında, benzer veya ilişkili durumları anlatmak için “birleşim değeri” (Darancık 2017), “fiil tabanının

istemi (valenz)” (Uğurlu 2001), “fiil tamlayıcısı” (Özkan 2011; Karahan 1997), “fiil tamlayıcı ilişkisi” (Kahraman 1996) gibi farklı terimsel tercihler göze çarpmaktadır (ayrıntılar için bkz. Aydın Özkan, 2017a: 12-19). Doğan 2011 ve Aydın Özkan 2017a, istem konusunu dilbilimsel perspektifle ele alan çalışmalar arasında sayılabilir. Doğan 2011’de Türkiye Türkçesi fiillerin istem potansiyelleri ve istem değişiklikleri incelenmiştir. Çalışmada Türkçe fiillerin anlam değiştirmesi, onların istemi ve istem potansiyelindeki değişikliklere dayandırılmaktadır. Doğan 2016’da ise istem sözlüklerinin öneminden ve farklı alanlara olan katkılarından bahsedilir. İstem sözlüklerinin, o dilin mantıksal, söz dizimsel ve anlam bilimsel açıdan tasvir edilmesinin yanında dil öğretimi, doğal dili işleme ve sözlükçülük gibi alanlarda yapılan araştırmalara da katkılarda bulunacağı vurgulanır. Her ettirgenlik biçimi istemi değiştirir. Ettirgenliğin yol açtığı istem artırma, istem düzenleme, istem tanımlama, hem istem hem istem artırma hem de düzenleme olmak üzere dört farklı istem değiştirimi bulunur. Aydın Özkan 2017a’da istem terimi ve Türkçede istem potansiyeli taşıyan yapılar, Bağımsal Dilbilgisi ve Evrensel Dilbilgisi ışığında, kuramsal bir bakış ile ortaya koyulmuştur. İstem biçimsöz dizimsel bir olgu olduğunun altı çizilerek incelemelerde bulunulmuştur. Yukarıda adı verilen diğer çalışmaların ayrıntılı analizleri daha önceki tezlerde (bkz. Aydın Özkan, 2017a; Doğan 2011) yapıldığı için aynı konulara tekrar değinilmeyecektir. Doğrudan Türkmence ile ilgili yapılmış istem çalışmalarına odaklanılacaktır. Aydın Özkan’ın istemle ilgili diğer çalışmaları ise Aydın Özkan, 2017b; 2017c; 2018 şeklindedir.

Uzunboy, *Türkmen Türkçesinde İstem (Valenz)* (2008), Türkmencede istemi konu edinen ve Mehmet Kara danışmanlığında savunulmuş bir yüksek lisans tezidir. Tezde Türkmence fiillerin istem durumları incelenmiştir. Fiiller aldıkları hâl eklerine göre listelenmiştir. Her fiil için örnek cümleler verilmiştir ancak cümlelerin Türkiye Türkçesine aktarımının yapılmamış olması Türkiye Türkçesi için sorun teşkil eder. Konu ve cümlenin anlaşılmasını güçleştirir. Baytürk *Türkmen Türkçesinde Fiillerin İstemi* (2015) ise Türkmence fiillerin istemini ele alan ve Nuh Doğan danışmanlığında savunulmuş bir yüksek lisans tezidir. Tezde dikkat çeken yön Doğan 2011’de kullanılan istem analizi yönteminin takip edilmesidir. Ancak eylemlerin semantik rol bilgisi

belirtilmeden Türkmençeye uyarlanmıştır. Türkmençe eylemlerin mantıksal ve söz dizimsel istem bilgileri listelenerek sunulmuştur. Uzunboy 2008’de olduğu gibi Baytürk 2015’te de *Türkmen Diliniň Sözlügi* (TDS 1962) adlı eser temel alınmıştır. Bu tezlerde istemi artıran ve azaltan süreçlerin ayrıca ele alınmadığı görülmektedir.

1.6.3. Durum Kategorisi

Durum kategorisi Ergin 2013’te “ismin kendi dışında kalan kelimelerle münasebetini ifade eden gramer kategorisi” olarak tanımlanır. (Ergin, 2013: 129). Ergin’e göre, Türkçede dokuz durum eki bulunur; *nominatif hâli* (yalın hâl), *genitif hâli* (ilgi hâli), *akkuzatif hâli* (yapma hâli), *datif hâli* (yaklaşma hâli), *lokatif hâli* (bulunma hâli), *ablatif hâli* (uzaklaşma hâli), *instrumental hâli* (vasıta hâli), *ekvatif hâli* (eşitlik hâli), *direktif hâli* (yön gösterme hâli) (2013: 226-228). Türkçede hâllerin sayısı konusunda bir görüş birliğinden söz etmek zordur. Karahan 1999’da ilgi hâli ve yükleme hâlinin, işlevleri sebebiyle Ergin’in tanımladığı hâl kategorisine uygun olmadığı, bu sebeple ayrı olarak ele alınması gerektiği görüşüne yer verilir (1999: 605-611). Doğan Aksan ise Türkçede hal kategorisini “yalın, belirtme, yönelme, kalma, çıkma, tamlayan durumu” olmak üzere altı başlıkta inceler (Aksan, 1983: 39-40). Banguoğlu, konuya ilişkin farklı bir yaklaşım sergilemiştir. Hal işaretleyicilerini kendi aralarında “iççekim halleri” ve “dışçekim halleri” olmak üzere iki grupta ele alır. “İççekim halleri” kim soru zamirine göre “kim hâli (ev)”, “kimi hâli (ev-i)”, “kime hâli (ev-e)”, “kimde hâli (ev-de)”, “kimden hâli (ev-den)”, kimin hâli (evin)”; “dışçekim halleri” ise “kimle hâli (evle)”, “kimce hâli (ev-ce)”, “kimli hâli (ev-li)” ve “kimsiz hâli (ev-siz)” şeklinde ele alınır (Banguoğlu, 20078: 326-327). Korkmaz “Şekil Bilgisi” adlı eserinin “Ad Çekimleri” bölümünde, cümlede isimlerle fiiller arasında geçici anlamsal bağlar kurmaya yarayan çekim ekleri bağlamında yalın durum, ilgi durumu, yükleme, yönelme, bulunma, çıkma, vasıta ve eşitlik durumu şeklinde sekiz durum ekinden bahseder (Korkmaz, 2014: 23-25).

Durum ekleri dilbilgisi çalışmalarında dilbilimciler tarafından çeşitli isimlendirme ve açıklamalarla ele alınmıştır. Yalın durum için: “kim hali” (Banguoğlu, 2007: 327), “nominatif hali” (Ergin, 2013: 227-228), “ismin karşıladığı nesne ve kendisine tabi olan

isim dışında hiçbir münasebet ifade etmeyen hâli” (Korkmaz, 2009: 67), “isimlerin biçimbirimsiz hali” (Adalı vd. 2004: 68), “özne hali” (Börekçi ve Tepeli, 2010: 48); belirtme durumu için: “akkuzatif hali ve yapma hali” (Ergin, 2013: 231), “yükleme durumu” (Korkmaz, 2017: 290-292), “kimi hali ve etkilenme hali” (Banguoğlu, 2007: 327-328), “belirtimlik, -i hâli (durumu), akuzatif (hâli), yükleme hâli (durumu), yapma hâli, belirtme durumu, etkilenme hâli, kimi hâli, etkilenme durumu” (1989: 163-164); yönelme durumu için: “yaklaşma hali veya datif hali” (Ergin, 2013: 233), “kime hali” (Banguoğlu, 2007: 328), “hareketin yöneldiği adın içinde bulunduğu durum” (Korkmaz, 2004: 24), “virimlik, -e hâli (durumu), datif (hâli), -e belgili tümleç, vermeli, verme hâli, yaklaşma hâli, yönelme hâli (durumu), girme hâli, kime hâli, yakınlık durumu” (Topaloğlu, 1989: 162); bulunma durumu için: “lokatif hali veya bulunma hali” (Ergin, 2013: 356), “bulunma hali” (Korkmaz, 2014: 24), “kimde hali” (Banguoğlu, 2007: 327-328), “orunlamlık, -de hâli (durumu), lokatif (hâli), orunlamalık (düşüm), bulunma hâli (durumu), kalma hâli (durumu), kimde hâli” (Topaloğlu, 1989: 45); ayrılma durumu için: “ablatif eki ve uzaklaşma hali” (Ergin, 2013: 357), “kimden hali” (Banguoğlu, 2007: 328), “çıkma hâli (durumu), kopumluk, -den hâli (durumu), ablatif (hâli), kopmalık düşüm, ayrılma hâli (durumu), uzaklaşma hâli, kimden hâli” (Topaloğlu, 1989: 50-51) vb. terimler kullanılmıştır. Ad durum işaretleyicilerinin sayısı kadar isimlendirmelerin de terminolojide sorun yarattığını dile getiren Aydın Özkan, alanyazında kullanılan isimlendirmelere aşağıdaki tablo aracılığıyla dikkat çekmektedir (2017: 38):

Durum	Kullanılan Terimler
Yalın durum	Yalın, belirsiz, asıl, adamlık, adlamalık, salt, doğru, dolaysız, kim hali, gövde hali, asli, nominatif
İlgi durumu	Tamlama, -(n)Xn hali, tamlayan, bağlamlık, iyelik, türlü tüşüm, katılma hali, kimin hali, genitif
Belirtme durumu	Yükleme, -X hali, -i hali, belirtimlik, etkilenme, yapma, geçiş, kimi hali, akuzatif
Yönelme durumu	Yönelme, -A hali, -e hali, yaklaşma, verme, verimlik, verimlik, yakınlık, istikamet, girme, kime hali, datif
Bulunma durumu	Bulunma, -DA hali, -de hali, kalma, yerlik, orunlamlık, orunlamalık, düşüm, kimde hali, lokatif
Ayrılma durumu	Ayrılma, çıkma, -Dan hali, -den hali, uzaklaşma, kopmalık, kopumluk, düşüm, kimden hali, ablatif
Araç durumu	Araç, vasıta, -(İ)le hali, ile hali, bağlama, aygıtlık, araçlık, ile, aletlik, bilelik, birlikte, kimle hali

Tablo 2: *Alanyazında Ad Durumlarının Adlandırılması, Aydın Özkan 2017a: 38.*

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere durum eklerinin sayısında ve isimlendirmesinde tam bir görüş birliğinde olunamadığı dikkati çekmektedir. Bu çalışmada durum eklerinin isimlendirilmesinde *yalın*, *ilgi*, *belirtme*, *yönelme*, *bulunma*, *ayrılma*, *araç* terimleri kullanılacaktır.

1.6.4. Türkmençe Durum Kategorisi

Türkmençe alanyazında durum kategorisi bağlamında altı çeşit durum ekinden söz edilir. Söyegov vd. 2017’de durum ekleri “yalın hâl, ilgi hâli, yönelme hâli, yükleme hâli, bulunma hâli, çıkma hâli” olmak üzere altı biçimde incelenir (2017: 50). Baýjanow ve Peťjikowa 2015’te *düşüm kategoriyasy* olarak adlandırılan durum kategorisi, isimleri, fiilleri ve diğer anlamlı sözcükleri birleştiren, bir cümledeki sözcüklerin söz dizimsel bağlantısına hizmet eden şekiller sistemi olarak tanımlanır. Sözcüğe iyelik eklerinden sonra eklenen durum ekleri, o sözcüğün biçimsel-dilbilgisel biçimini oluşturur. Durum

kategorisi “baş düşüm, eýelik düşüm, ýöneliş düşüm, ýeniş düşüm, wagt-orun düşüm, çykyş düşüm” (Baýjanow ve Petjikowa, 2015: 45-52) olmak üzere altı başlıkta ele alınır.

Clark, dilbilgisel durum kategorisinin, bir cümledeki özne nesne, yüklem, sıfat ve belirteç türünden niteleyici vb. parçaları arasındaki ilişkileri ifade ettiğini belirtir (Clark, 1998: 114). Clark’a göre Türkmencede beş durum ayırt edilebiliyorken altıncı durum eki (yalın durum) herhangi bir biçimbirimle işaretlenmez. Bu durum eklerinde üçü (yalın, ilgi, belirtme) cümlelerin veya cümle bileşenlerinin arasındaki ilişkileri gösterirken diğer üç durum (yönelme, bulunma, ayrılma) bu bileşenler arasındaki boşluk ve zamanı ifade eder (1998: 114).

Durum kategorisinin adlar, ad durumunda bulunan sözcükler ve tümcenin diğer öğeleri arasında bir ilişki kurduğunu söyleyen Nepesova vd. (2004), Türkmencede biçim ve işlevsel olarak altı durumu şöyle sıralamaktadır: “yalın hal, genitif hali, datif, akkuzatif, lokatif, ablatif” (2004: 280).

Arnazarow vd. (2000) Türk dillerinde durum kategorisinin (düşüm kategoriýasy), cümle üyeleri arasındaki morfolojik-söz dizimsel ilişkiyi gösteren temel gramer kategorilerinden biri olduğunu belirtir. Durum ekleri, Türk dillerinin erken dönem yazıtlarında bulunabilirler fakat o zamanlar yalnızca şimdiki durumların görevini daha az sayıda durumlar yerine getiriyordu. Çağdaş Türk dillerinin çoğunda altı durumdan bahsetmek mümkündür. Türkmencede durum kategorisi, temel durumlar (rudimenter düşümler) ve aktif durumlar (aktif düşümler) olmak üzere iki grupta ele alınır. Temel durumlar ise *komparativ*, *abessiw*, *komitativ*, *allativ* olmak üzere kendi içinde dörde ayrılır: Karşılaştırma (comparative) isimlere *-ça/-çe* ekleri eklenerek oluşturulan karşılaştırılmalı biçim; *durduça*, *mençe* ekleri vb. Abessiw (abessive) isimlere *-sız/-siz* ekleri eklenerek oluşturulan ve yokluğu ifade eden biçimdir; *mensiz*, *kitapsyz* vb. Komitativ (comitative) ise formal görünümü *-lı/-li* ekleriyle oluşturulan birliktelik durumudur (Arnazarow vd. 2000: 55). Bir diğer durum ise yön gösterme durumu *allativ* (allative) bir tür konum belirleme durumudur. Bu durum *-k* eki ile oluşturulur: *ilerik*, *içerik* vb. kelimeler örnek verilebilir. Aktif durumlar; *baş*, *eýelik*, *ýeniş*, *ýöneliş*, *wagt-*

orun, *çykyş* olmak üzere altı adettir. Türkolojide durum kategorisini işlev ve anlamları bakımından ikiye ayırmak mümkündür:

1. Dilbilgisel durumlar (*gramatik düşümler*); *baş*, *eyelik*, *yeniş*.
2. Lokal durumlar (*lokal düşümler*); *yöneliş*, *wagt-orun*, *çykyş*.

Kimi Türk dillerinde yönelme durumu anlam ve temel söz dizimsel işlevi bakımından hem birinci hem de ikinci gruba aittir. Lokal durumlar aynı zamanda bir cümledeki isimlerin dilbilgisel ilişkilerini teşkil eder (Arnazarow vd. 2000: 56).

Bu çalışmada Türkmence durum kategorisi işaretleyicileri ve işlevleri dokuz başlık altında Tablo 3'te gösterilmiştir:

Yalın Durum	Türkiye Türkçesindeki gibi eksiz biçimdedir.
İlgi Durumu	Türkiye Türkçesindeki gibi ancak <i>n</i> nazaldır. Ünlüyle biten sözcüklerde <i>-nyň /-niň</i> , ünsüzle bitenlerde <i>-yň /-iň</i> biçimindedir.
Belirtme Durumu	Ünlüyle biten sözcüklerde <i>-ny/ni</i> , ünsüzle biten sözcüklerde <i>-y/-i</i> biçimindedir.
Yönelme Durumu	-A şeklindedir. Ünlüyle biten adlar üzerine eklendiğinde adm sonunda bulunan ünlü uzamaktadır. Fakat, uzunluk yazıya aktarılmaz.
Bulunma Durumu	<i>-da/-de</i> biçimleriyle kullanılır ve ünsüz uyumu yoktur.
Ayrılma Durumu	<i>-dan/-den</i> biçimleriyle kullanılır ve ünsüz uyumu yoktur.
Eşitlik Durumu	<i>-ça/-çe</i> şeklindedir.
Vasıta Durumu	<i>bilen</i> edatı eklenmemiş şekliyle kullanılmaktadır.
Yön Gösterme Durumu	<i>-k</i> biçimindedir.

Tablo 2: Türkmencede Durum İşaretleyicileri ve İşlevleri

Tablo 3'te görüldüğü gibi Türkmence durum işaretleyicileri ve işlevleri Türkiye Türkçesi ile bazı durumlarda benzerlik gösterirken bazılarında farklıdır. Fonetik farklılıklar

açısından bir değerlendirme yapılırsa Türkmencede ünlü uzunluklarının korunduğu söylenebilir ancak bu uzunluk yazıda gösterilmemektedir.

1.6.4.1. Baş Düşüm (Yalın Durum)

İsimler ve diğer çekimli kelime grupları biçim ve işlev açısından ortak sözcüklerdir. Sayı kategorisi bakımından tekil ve çoğul olabilirler. Ayrıca baş düşüm *kim? ne? nerede?* sorularının cevaplarıdır. Yalın durumun cümledeki söz dizimsel işlevi cümlenin öznesi olmaktır (Arnazarow vd. 2000: 56). Bu durumun herhangi bir işaretleyicisi yoktur. Yalın durumdaki kelimeler ağırlıklı olarak cümlede şu şekillerde kullanılır: 1. İsim cümlede bir fiile bağlı olarak kullanılabilir; *adam bol, alym bol-, ussa bol-* vb. 2. yalın durumda olan bir söz *için, hakkında, üzerine* gibi yardımcılarla birlikte kullanıldığında analitik bir dilbilgisi biçimi oluşturur; *galam bilen ýaz, iş hakynda sözleş, Oraz üçin al* vb. 3. Yalın duruma gelen *-mak -mek* biçimindeki iş adı *gerek* kipi ile kullanıldığında öznesiz cümlenin mesajını oluşturur; *Süýt gerek, gaýmak gerek, Gaýmagy ýaýmak gerek, Gyzyn ýada bereniň gözlerin oýmak gerek* vb. örnekler verilebilir (Baýjanow ve Petjikowa, 2015:46).

1.6.4.2. Eýelik Düşüm (İlgi Durumu)

İlgi durumu, sonu ünsüzle biten isimler için *-yň/-iň, -uň/-üň*, sonu ünlü ile biten isimler için *-nyň,-niň, -nuň/-nüň* eklerin eklenmesiyle gerçekleşir. Baýjanow ve Petjikowa'ya göre bu durum özel bir işaretleyici eke sahiptir. Bu durumda bulunan isimler *kimiň? nämäniň? niräniň?* (kimin?, neyin? nerenin?) gibi sorulara cevap verir. İlgi durumunun dilde ekli (*enäniň arzuwy* “annenin isteği”) ve eksiz (*mekdep müdiri* “okul müdürü”) şekillerde olması mümkündür (2015: 47).

1.6.4.3. Yöneliş Düşüm (Yönelme Durumu)

Yönelme durumu *-a/-e* ekleri ile gerçekleştirilir. *Kime? neye? nereye?* sorularına cevap vermekle birlikte hareketin yönü ve zamanı hakkında da bilgi verirler (Arnazarow vd. 2000: 63).

Baýjanow ve Petjikowa, yönelme durumu almış sözcüğün, semantik-sentaktik ilişkiye göre, çeşitli anlamları bulunduğunu ifade eder. Bunlardan bazıları aşağıda listelenmiştir:

1. Anlam olarak yön ve istikamet anlamlarına gelen kelimeler, hareketin yönünü bildiren bir yerden başka bir yere gitmek fiilleri ile bağlantılıdır.
2. Eylemin veya hareketin *kimin için* ve *ne için* olduğu ya da *kimin için* veya *neden* meydana geldiğini anlatır.
3. İş-hareketin, fiilin amacını anlatır.
4. Sayılara eklenirse bir nicelik ve bir ölçü anlatır.
5. Zaman birimlerini temsil eden aylar, günler, yıllar, haftalar, saatler vb. bir eylemin süresini belirtmek için sayılarla birlikte kullanılır.
6. Yönelme durumu ekini alan sözcük *çenli*, *deñeç* “değin, kadar” gibi edatlar ile kullanıldığında zaman ilişkisinde hareketin ya da fiilin sınırını belirler.
7. Bazı kelimelere gelen yönelme durum eki karşılaştırma anlamı verir. Örneğin: *Ýorganyňa görä aýak uzat (nakyl)*. “Ayağını yorganına göre uzat (atasözü)” Bu durumlarda yönelme durumu alan sözcük genellikle *göre* edatına bağlanır (2015: 48-49).

1.6.4.4. Yeniş Düşüm (Belirtme Durumu)

Türkmencede belirtme durumu ünlü ile biten isimler için *-y/-i*, ünsüzle biten isimler için *-ny/-ni* eklerinin yardımıyla yapılır. Bu eki alan sözcük cümlede *kimi? neyi? nereyi?* gibi sorulara cevap verir. Belirtme durumunda bulunan sözcük daima geçişli fiillere bağlanır ve anlam yönünden hareketin nesnesini anlatırken sentaktik olarak tümleç görevinde bulunur. Bu da belirtme durumunun karakteristik özelliğidir. Belirtme durumu ekli ya da eksiz biçimlerde kullanılabilir. Örneğin; *kitap almak, kitabı almak* vb. örneklerde ekli ya

eksiz kullanımın anlam bilimsel gerekçeleri bulunmaktadır (Baýjanow ve Petjikowa 2015: 50-51).

1.6.4.5. Wagt-Orun Düşüm (Bulunma Durumu)

Bulunma durumu ekleri sözcüğe *-da/-de* eklerinin getirilmesiyle oluşturulur. *Kimde?*, *neyde?*, *nerede?* gibi sorulara cevap verir. Örneğin; *obada* “köyde”, *şäherde* “şehirde”. Bulunma durumunda olan sözcük, fiilin belirttiği hareketin olduğu yeri veya kim durumlarda zamanını gösterir (Baýjanow ve Petjikowa 2015: 52).

1.6.4.6. Çykyş Düşüm (Ayrılma Durumu)

Bu durum bir isme *-dan/-den* eklerinin getirilmesiyle oluşturulur. *Kimden?* *neyden?* *nereden?* gibi sorulara cevap verir. Esas görevi, zamana bağlı olarak hareketin başlangıç noktasını göstermesidir (Arnazarow vd. 2000: 72-74). Baýjanow ve Petjikowa, ayrılma durumundaki sözcüğün, bir işin veya hareketin başlama noktasını belirttiğini, fiilin ortaya çıkış yerini gösterdiğini, cümlenin tamlayıcısını belirttiğini, karşılaştırma işlevinin olduğunu, bir şeyin hangi malzemeden yapıldığını, sayılarla birlikte kullanıldığında ölçü, nicelik ve sayı anlamlarına geldiğini örneklerle açıklar (2015: 52-53).

Düşüm goşulmalary

Düşümler	Soňy çekimlä gutaran düýp sözler üçin	Soňy çekimsiz ses bilen gutaran düýp sözler üçin
<i>Baş</i>	—	—
<i>Eýelik</i>	<i>-nyň/-niň, -nuň/-nüň</i>	<i>-yň/-iň, -uň/-üň</i>
<i>Yöneliş</i>	<i>-a/-e</i>	<i>-a/-e</i>
<i>Ýeňiş</i>	<i>-ny/-ni</i>	<i>-y/-i</i>
<i>Wagt-orun</i>	<i>-da/-de</i>	<i>-da/-de</i>
<i>Çykys</i>	<i>-dan/-den</i>	<i>-dan/-den</i>

Tablo 3: *Türkmencedeki Durum Eklerinin Gösterimi, Arnazarow vd. 2000: 75.*

2.BÖLÜM: TÜRKMENÇEDE İSTEM

2.1. İSTEMİ ARTIRAN MORFOLOJİK SÜREÇLER

Çalışmanın ilk bölümünde istem konusu genel hatlarıyla açıklanmıştır. Bu bölümde ise Türkmençede istem üzerinde incelemelerde bulunulacaktır. İnceleme yapılırken Türkmençede, istemle ilgili süreçleri örneklendirmede verimli olduğu düşünülen belirli sayıda fiil seçilerek çalışmaya dahil edilmiştir. Çalışmada kullanılacak olan önermeler, giriş bölümünde sözü edilen 11 Türkmençe eserden tarama yöntemiyle elde edilmiştir. Fiillerin açıklamaları için Ağırlıklı olarak *Türkmençe-Türkçe Sözlük*'ten (1995) ve zaman zaman *Türkmen Dilinin Sözlüğü* (1962)'den faydalanılacaktır. Ağırlıklı olarak Tekin, Ölmez, Ceylan, Ölmez ve Eker'in 1995'te yayımladığı *Türkmençe-Türkçe Sözlük*'ten faydalanılmasının nedeni, Türkiye Türkçesi açıklamalarıyla ve örnek cümleleriyle kolaylık sağlamasıdır.

Çalışmanın ana eksenini her ne kadar istemi etkileyen morfosentaktik süreçler oluştursa da gerektiğinde söz dizimsel ve anlam bilimsel süreçleri de içeren genel bir bakış sunulacaktır. Ayrıca, örnekler yorumlanırken Türkiye Türkçesi ile Türkmençenin istem bakımından karşılaştırılmasına da yer verilecektir. Kullanılan tüm önermeler Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Bazı önermelerde, *eden* rolündeki üye, cümlenin orijinalinde olmadığı durumlarda sonradan ekleneceği zaman köşeli parantez (örneğin [men]) ile belirtilmiştir. Bu çalışmada “önerme” teriminin kullanılmasının nedeni, önermenin bir anlam taşıyan ve doğruluğu ya da yanlışlığı test edilebilen temel birim olmasıdır. Önermeler genellikle bir konu hakkında bir iddia veya ifade içerirler. “Bugün hava güneşli” bir önermedir ve doğru veya yanlış olabilir. Aynı şekilde, “Dünya'nın en kalabalık ülkesi Çin'dir” de bir önermedir ve doğruluğu test edilebilir (Nesin, 2019: 2).

Alanyazında istemi değiştiren (artıran ya da azaltan) temel süreçler *ettirgenleştirme*, *edilgenleştirme*, *karşıettirgenleştirme*, *dönüştürme*, *işteleştirme*, *ad ve nesne geçişi* (Aydın Özkan, 2017a) olarak belirlenmektedir. Bu çalışmada da Türkmençede

istem betimlenirken bu süreçler takip edilecektir. Bunun daha sistematik bir bakış açısı sağlayacağı düşünülmüştür.

2.1.1. Ettirgenleştirme

Bu bölümde istemi artıran temel süreçlerden biri olan *ettirgenleştirme* üzerinde durulacaktır. Ettirgenleştirme, eylemin isteminde en çok değişikliğe neden olan dilbilgisel süreçtir. Geleneksel alanyazında ettirgenlik, morfolojik bir süreç olarak ya da bir çatı kategorisi şeklinde açıklanır. Dursun 2018’de ettirgenleştirme “cümleye, eylemin nedeni olan yeni bir özne ekleyen dilbilgisel bir süreç” olarak ifade edilir. Doğan (2017), ettirgenlik ulamını, *söz dizimi düzeyindeki ettirgenlik*, *şekil bilgisi düzeyindeki ettirgenlik* ve *sözlük düzeyindeki ettirgenlik* olmak üzere üç farklı biçime ayırır. Ettirgenliğin sadece *şekil bilgisel ettirgenlik* düzeyine indirgenmesi kısıtlayıcı bir bakışa neden olmaktadır. Ettirgenleştirme söz dizimsel ve anlam bilimsel değişikliklere de yol açar, yani eylemin isteminin değişmesine neden olur. Doğan ettirgenlik kavramını, bir eyleme *sebep olan* ve *sebep olunan* şeklinde, iki temel unsur arasındaki bağlantı ile açıklamaktadır (2017b: 195). Töre 2021’de bu morfolojik durum “*Ettirgenlik Çatısı (İşliğin yükletme derejesi)*” şeklinde ele alınmış ve her ettirgen biçimbirimin örnek cümleler doğrultusunda kullanımları verilmiştir (2021: 212). Ettirgenlik anlambilimi, söz dizimi ve biçim bilgisiyle güçlü bir bağlantıya sahiptir. Bununla birlikte bir eylemdeki zorunlu katılan sayısında da değişikliklere sebep olur. İnceleme sürecinde, ettirgenleştirmenin üç temel bileşeni olan *morfolojik*, *analitikve sözcüksel ettirgenlik* göz önünde tutulmaya çalışılmıştır.

2.1.1.1. Morfolojik Ettirgenlik

Ettirgenleştirmenin ilgi çekici bileşenlerinden biri *morfolojik ettirgenlik*dir. Eylemin istem çerçevesinin değişmesi, söz dizimsel yapısının da etkilenmesine neden olur. Bu nedenle Doğan 2017b’de, morfolojik ettirgenliğin aslında *biçim-söz dizimsel (morpho-syntactic)* bir kategori olduğu belirtilir (2017b: 194).

Ettirgenliğin *dolaylı ettirgenlik* ve *dolaysız ettirgenlik* olmak üzere iki farklı anlamsal tipi mevcuttur. Dolaysız ettirgenlikte (direct causative) *sebep olan* rolündeki üye, eylemin gösterdiği işe aktif olarak katılır ve eğer eylemi gerçekleştiren varlık canlı ise, bir zorlama olduğu anlamına gelir. Bir diğeri ise birine bir şeyi yaptırma anlamı olan *dolaylı ettirgenliktir* (indirect causative) (Aydın Özkan, 2017b: 191). *Morfolojik ettirgenlikle* sadece istemi artıran bir kategori olarak karşılaşılmaz. Sık olmamakla birlikte *istem tanımlama* ve *istem düzenleme* gibi kategorileri de karşılayabildiği gözlenir. Bütün eylemler, semantik istemleri ve rol yapısı gibi faktörler sebebiyle, morfolojik ettirgenlikle ettirgenleştirilmeye izin vermeyebilir (Doğan, 2017b: 195). Erdem 2009’da ettirgen yapılar, *analitik ettirgen yapılar*, *morfolojik ettirgen yapılar* ve *sözcüksel ettirgen yapılar* olarak üç grupta incelenir (Erdem, 2009: 105-106; Töre, 2021: 212). Töre 2021’de ettirgen yapılar için “-ar-/-er-, -dar-/-der-, -dyr-/-dir-, -yr-/-ir-, -yt-/-it-, -t-, -yz-/-iz- ve -kez-” ekleriyle oluşturulduğu, çatı eklerinin birbiri üstüne gelebildiği (ag-dar-t-dyr-, çyk-ar-t-dyr-, iç-ir-t-dir-, gör-kez-dir vb.) örneklerle sunulmuştur. En yaygın kullanımının da -dyr-/-dir- eki olduğu belirtilmiştir.

Aşağıda, Türkmence fiillerin morfolojik ettirgenleştirme süreçleri, farklı anlatı türlerinden eserlerin taranmasıyla elde edilen örnekler üzerinden betimlenmeye çalışılacaktır.

gork-/gorkuz-

1. Korkmak (Tekin vd., 2015: 280-281).

1) [Men](yal.-deneyimci) *Hyzmatkär Zenanlardan*(ayrl.-uyarıcı) *gaty gorkýardym*. (SG1/191)

“Ben hizmetkar kadınlardan çok korkuyordum”

2) *Ependim*, [siz](yal.-eden) *bizi*(bel.-etkilenen) *gaty gorkuzdyňyz*. (SG1/158)

“Efendim, bizi çok korkutunuz”

Önerme (1)’de *gork-* eylemi *deneyimci* ve *uyarıcı* rollerindeki üyelerle iki istem boşluğu doldurur. Ancak (2)’de Türkmence ettirgenleştirme biçimlerinden biri olan *-uz-* ekinin eyleme getirilmesiyle katılan *eden* ve *etkilenen* rollerindeki üyelerle iki istem boşluğu doldurulur. Cümleye *etkilenen* rolündeki bir zorunlu üyenin katılmasıyla istemin arttığı görülür. Eylem ettirgenleştğinde *deneyimci* rolündeki üye yerine *eden* rolündeki üye cümleye katılmış olur.

gez-/gezdır-

1. Bir yeri gezmek; 2. Bir yerde konumlanmak; 3. Bir yeri detaylıca gezmek (Tekin vd., 2015: 255).

3) *Men(yal.-eden) galama-gala, ilme-il aýlanyp, geday gezdım.* (P/57)

“Ben şehir şehir, memleket memleket dilenerek dolaşıp gezdım.”

4) *[OI](yal.-eden) meni(bel.-konu) gujagynda oturdardy-da, telim sagatlap meýdanda(bul.-yer) gezdırerdi.* (SG1/5)

“O beni kucağına oturturdu ve uzun saatler kırlarda gezdırirdi.”

5) *Sen(yal.-eden) mekdebi okuwa taýýarlamaga derek meniň bagymda(bul.-yer) atymy(bel.- konu) gezdırýürmişñ diýip, çışýärler.* (SG1/215)

“Sen okulu eğitime hazırlamak yerine benim bahçemde atımı gezdırıyormuşsun, diye laf dokunduruyorlar.”

Önerme (3)’te *gez-* eylemi yalın durumdaki *eden* rolünde bir üye ile bir katılana sahiptir. (4)’te *gez-* eylemi *gezdır-* şeklinde ettirgenleştirildiğinde katılan sayısı artar. (4) ve (5)’te

eden, konu, yer gibi rollere sahip üyelerin dahil olması ile istemin arttığı gözlenir. *Gezdireylemi* her iki önermede de üç katılana sahiptir.

art-/artdyr-

---

1. artmak, geri kalmak; 2. çoğalmak (Tekin vd., 2015: 33).

6) *Indi görersiň, ýeriň-suwuň gadyry*(bel.-değer) ***artar***. (P/295)

“Şimdi görürsün, yerin suyun değeri artar.”

7) *Toplan gyranlarymyzyň üstüne*(yön.-hedef) *ýene şunça gyran*(yal.-değer) ***artýar***. (P/359)

“Biriken kazançlarımızın üzerine tekrar bu kadar kazanç ekleniyor/artıyor”

8) *Eger siz ine şeýle iş kesseňiz, generalyňam ýanynda*(bul.-yer) *siziň abraýyňyz*(yal.-konu) ***artar***. (P/443)

“Eğer siz işte bu şekilde ceza keserseniz, generalin nezdinde itibarımız da artar.”

9) *Bu goh-galmagal*(yal.-sebep) *Permanyň howsalasyny*(yük.-etkilenen) ***hasam artdyrды***. (P/681)

“Bu gürültü Perman’ın endişesini daha da artırdı.”

Önerme (6)’da *art-* eyleminin belirtme durumda bulunan *değer* rolündeki bir üye ile bir istem boşluğu, önerme (7)’de ise *hedef* ve *değer* rolündeki üyelerle iki istem boşluğu doldurduğu görülür. Önerme (8)’de ise bunlardan farklı olarak *yer* ve *konu* rolündeki katılanlarla iki istem boşluğu doldurur. Ayrıca önerme (9)’da *art-* eyleminin *artdyr-* şeklinde ettirgenleşerek, *eden* rolünün yanı sıra bir *etkilenen* rolündeki üyeye ihtiyaç

duyar. Yukarıdaki önermelerin istem bilgileri Türkiye Türkçesi ve Türkmencede benzerlik gösterir.

çöz-/çözdür-

1. Çözmek; 2. Bir sorunu halletmek. 3. Bağlanan bir şeyi açmak (Tekin vd., 2015: 126).

10) [Men](yal.-eden) *yásama tolgunma we sabyrşyzlyk bilen*(vas.-araç) *Kamranyň uzadan gutusyňy*(bel.- konu) *çözdüm.* (ÇK/217)

“Ben yalancı bir telaş ve sabırsızlıkla Kamran’ın uzattığı kutuyu açtım.”

11) *Ol oglan*(yal.-eden) *dawany*(bel.-konu) *örän dogry çözüpdür.* (THE-DE/112)

“Bu çocuk sorunu çok iyi çözmüş.”

12) *Ol*(yal.-sebepe olan) *meseläni*(bel.-konu) *maňa*(yönl.-sebepe olunan) *çözdürdi.*(ED)

“O, meseleyi bana çözdürdü.”

Önerme (10)’da *çöz-* eyleminin “bağlanan bir şeyi açmak” anlamında kullanıldığında vasita durum ekini alan *araç* rolündeki bir üye, belirtme durum ekini alan *konu* rolündeki bir üye ve yalın durumda olan *eden* rolündeki bir üye olmak üzere üç katılan bulunur. Önerme (11)’de *çöz-* eylemi “bir sorunu halletmek” anlamında kullanıldığında ise yalın durumda olan *eden* rolündeki bir üye ve belirtme durumunda bulunan *konu* rolündeki bir üye olmak üzere iki katılan bulunur. *Çöz-* eylemi önerme (12)’deki *çözdür-* şeklinde ettirgenleştirildiğinde yönelme durumunda ve *sebepe olunan* rolündeki bir üyeye ihtiyaç duymasıyla istemin artması sağlanmış olur.

çyk-/çykar-/çykart-

1. İçeriden dışarıya gitmek; 2. Yükselmek; 3. Zamanından önce ortaya çıkmak; 4. Yaşadığı yerden başka bir yere taşınmak; 5. Memuriyetten, işten ayrılmak; 6. Öne doğru uzanmak; 7. Yarışı kazanmak; 8. Evlenmek; 9. Ortaya çıkmak; 10. Belli bir aşamaya varmak; 11. Mec. ses gelmek; 12. Yardımcı fiil olarak kullanılır (Tekin vd., 2015: 120).

13) *Osman aga*(yal.-eden) *başlaberjek bolanda, gözüne yaş aýlandy, onsoň ol sesini*(bel.-konu) *çykarmady.* (SG/17)

“Osman Ağa başlamak üzereyken, gözüne yaş doldu, sonra sesini çıkarmadı.”

14) *Men*(yal.-eden) *ony*(bel.-etkilenen) *ölümden gutardym, soň gedayçylykdan*(ayrl.-konu) *çykardym.* (P/42)

“Ben onu ölümden kurtardım daha sonra dilencilikten çıkardım (dilenciliği bıraktırdım).”

15) *Bu-da*(yal.-eden) *olaryň diýenini edip, ençe adamy*(bel.-etkilenen) *ýurtdan*(ayrl.-kaynak) *çykartdy.* (P/864)

“Bu da onların dediğini yapıp, birçok kişiyi yurttan çıkarttı.”

Men(yal.-eden) *daşaryk*(yöng.-hedef) *çykardym.* “Ben dışarıya çıktım” gibi bir cümlede *eden* rolündeki bir üye ve *hedef* rolündeki bir üye ile iki istem boşluğu doldurulur. Çyk-eyleminin ettirgen biçimi olan *çykar-* eyleminin ise anlamının değişmesiyle isteminin de değiştiği önerme (13) ve (14)’te açıkça görülür. Önerme (14)’te *gedayçylykdan çykardym* ifadesi Türkiye Türkçesine *dilencilikten çıkardım* yerine *dilenciliği bıraktırdım* şeklinde de aktarılabilir. Bu farklılık, eylemin istem sayısında bir değişiklik yaratmazken katılanların semantik rollerini değiştirir. Önerme (15)’te ise eylemin çift ettirgen ekini alması katılan sayısını değiştirmemiş ancak rolünü değiştirmiştir.

çöwür-/ çöwür-

1. Ters yüz etmek, çevirmek, döndürmek (Tekin vd., 2015: 126).

16) *Söýün aga*(yal.-eden) *gazap bilen agzyny açyp, iki barmagy bilen*(vas.- araç) *dodaklaryny*(bel.-konu) **çöwürdi**. (HH/ 21)

“Söyün Ağa öfkeyle ağzını açıp iki parmağıyla dudaklarını çevirdi.”

17) *Ýagyş ýagyp başlansoň, ol*(yal.-sebep olan) *ýoldaşyna*(yönl.-sebep olunan) *içmegini*(bel.-konu) **çöwürdi**. (ED)

Yağmur yağmaya başlayınca arkadaşına kabanını çevirtti.”

Çöwür- eyleminin önerme (16)’da istem bilgisi incelendiğinde *eden, araç, konu* rolünde üç katılanı olduğu görülür. Çöwür- eylemi ettirgenleştirildiğinde yönelme durumu eki alan *sebep olunan* rolündeki bir üyeye daha ihtiyaç duyularak istemi bir derece artırılır. Çöwür- eyleminin istem çerçevesinin etken ve ettirgen yapılarda Türkiye Türkçesi ve Türkmence arasında benzer olduğu görülür.

azal- / azalt-

1. Azalmak, eksilmek; 2. Belli bir seviyeden aşağı inmek, kısalmak (Tekin vd., 2015: 41).

18) *Pirguly begiň Permana sorag bermesi*(yal.-etkilenen) **hem azaldy**. (P/855)

“Pirguli Bey’in Perman’a soru sorması da azaldı.”

19) *Her sapar jübüt-den artdyryldygyça, towusýanlar-da*(yal.-etkilenen) *kem-kemden* **azalýardy**. (P/9)

“Her sefer (eşekler) çift çift arttırıldıkça atlayanlar da gittikçe azalüyordu.”

20) *Seriýe daýza*(yal.-eden) *onunjy güni azyklyklarynyň tükenip başlanyny duýdy we gündelik harjy*(bel.-konu) *ep-esli azaltdy.* (ED)

“Seriye Teyze onuncu gün yiyeceğinin bittiğini hissetti ve günlük tüketimini epey azalttı.”

(18) ve (19)’da *azal-* eylemi, yalın durumda *etkilenen* rolündeki bir üyeye sahiptir. *Azal-* eylemi ettirgenleştirildiğinde (20) belirtme durumunda bulunan *konu* rolündeki bir üye ile istem sayısının arttığı görülür. Geçişli bir eylemin ettirgenleştirildiğinde nesneye ihtiyaç duymasından dolayı eylemin istemi artar. Önergelerin istem bilgisi ve sayısı Türkmençe ve Türkiye Türkçesinde aynıdır.

goy’- / goýdur-

1. Koymak, bırakmak, yerleştirmek, 2. Bir şeyi ayırmak; 3. Kurmak, yükseltmek; 4. Bir şeyi kurmak; taze pyesa g.- “yeni piyesi sahneye koymak” 5. Sonlandırmak. 6. Bir şeyi getirmek, takdim etmek; 7. İşe sokmak; 8. Pes etmek, bırakmak; 9. bırakmak (çocukları evde bırakmak); 10. Ortaya para koymak; 11. Bırakmak; 12. -ıp, ip, -up, -üp ulaçlarını alan fiillerde yardımcı fiil şeklinde getirildiğinde hareketin bittiğini ya da bir defa yapıldığını gösterir: alıp g.- “alıp koymak” (Tekin vd., 2015: 286).

21) *Oguzyň ejesi*(yal.-eden) *elsebedinden çykaryp, gyzyl almalary*(bel.-konu) *hassanyň başujynda*(bul.-yer) *goýdy.* (HH/34)

“Oğuz’un annesi çantasından kırmızı elmaları çıkarıp hastanın başucuna koydu.”

22) [OI](yal.-eden) *Ar-namys üçin, azatlyk üçin gara kelläni*(bel.-konu) *orta*(yönl.-hedef) *goýdy.* (SAIO /37)

“O ar namus için, özgürlük için kara kellesini ortaya koydu.”

23) [Men](yal.-eden) *Çagalar bilen oynanynda hemişe kimdir biriniň göwnüne degýärdim, ony(bel.-konu) aglatman goýamokdym.* (SG/5)

“Çocuklarla oynarken kiminle oynarsam daima birini üzerdim, onu ağlatmadan bırakmazdım.”

24) [Olar](yal.-eden) «Tatýananyň gününde»(bul.-zaman) *galadan tapylansoň ol gyzjagaza(yönl.-hedef) «Tanýa» diýip at goýdular.* (TGT/7)

“Onlar Tatyana’nın gününde kalede bulunduğu için o kızcağıza «Tanýa» ismini koydular.”

25) *Hazynany(bel.-konu) ýerine(yönl.-hedef) goýduryp, oğryny dara çekmeli – diýip, patyşa(yal.-eden) bada buýruk berýär.* (THE-DE/314)

“Hazineyi yerine koydurup hırsız idam etmeli – diye padişah o anda emreder.”

Pek çok anlamı bulunan *goy-* eyleminin istem analizi incelendiğinde, eylemin ilk anlamda kullanıldığı önerme (21)’de *eden*, *konu*, *yer* rolündeki üç katılanla; (22)’de “getirmek, sunmak” anlamıyla *eden*, *konu* ve *hedef* rolündeki üç katılanla; önerme (23)’te “bırakmak” anlamıyla kullanıldığında *eden*, *konu* rolündeki iki katılanla; (24)’te *eden*, *zaman* ve *hedef* rolündeki üç katılanla üç istem boşluğu doldurduğu görülür. (25)’te görüldüğü üzere *goy-* eylemi ettirgenleştirildiğinde *hedef* ve *eden* rolünün yanı sıra bir de *etkilenen* rolündeki üyenin cümleye katıldığı gözlenir. Böylece eylemin yönetim çerçevesine bir üyenin daha eklenmesiyle istem artırılmış olur.

3.1.1.2. Sözcüksel Ettirgenlik

Sözcüksel ettirgenlik, bir başka deyişle leksikolojik ettirgenlik, eylemin ettirgenlik biçiminin başka bir eylem yardımıyla yapılmasıdır. Tuna 1986’da, sözcüksel ettirgen iki

başlıkta toplanır: Ettirgen biçimleriyle aynı kökten gelemeyen veya geldiği anlaşılamayan fiillerdir: *ay-* / *uyar-* , *gel-* / *getir-*, *gir-* / *sok-*, *git-* / *gönder-*, *gör-* / *göster*, *götür-* / (*ile, birlikte*) *gönder-*, *görün-*, *gözük-* / (*kendini*) *göster-*, *kal-* / *bırak-*, *koy-*, *alı koy* (1986: 412-413).

Tuna 1986'da *değişmelikler* terimiyle eylemin ettirgeninin başka bir eylem biçimi aracılığıyla oluşturulması ifade edilir. *Değişmelikler* başlığı altında ise fiiller şöyle listelenir:

k > dır : *kalk-* / *kaldır-*; **n > k** : *yan-* / *yak-*; **n > r** : *uyan-* / *uyar-*; **ul > ar** : *kurtul-* / *kurtar-*; **n > t** : *aldan-* / *aldat-*, *arın-* / *arıt-*, *avun-* / *avut-*, *aydınlan-* / *aydınlat-*, *çıplan-* / *çıplat-*, *depren-* / *depret-*, *diren-* / *diret-*, *donan-* / *donat-*, *ılın-* / *ılt-*, *ısın-* / *ısıt-*, *ıslan-* / *ıslat-*, *incin-* / *incit-*, *kirlen-* / *kirlet-*, *körülen-* / *körlet-*, *kuşan-* / *kuşat-*, *öğren-* / *öğret-*, *tüken-* / *tüket-* , *ufan-* / *ufat-*, *yıpran-* / *yıprat-*; **ş > t** : *ılış-* / *ılt-*, *körleş-* / *körlet-*, *pekiş-* / *pekit-* (1986 : 412-413).

Türkmençe eserlerden taranan sözcüksel ettirgenler ve istem durumları şöyledir:

gel-/getir-

1. Gelmek (işe, misafirlığe); 2. Gönderilen şeyi geri gelmesi; 3. Olmak (bahar gelmesi); 4. Bir şeyi tartmak; 5. Bir yere ya da şeye varmak, ulaşmak. 6. Adlarla birleşik eylemler oluşturur: *layık gel-*, *emele gel-*, *duş gel-*, *çykara gel-* vb. 7. Ana eyleme -ıp ulacının eklenmesiyle hareketin yaklaştığını gösterir: *yetip gel-*, *yüzüp gel-*, *yörap gel-*, *ılgap gel-*, *uçup gel-* (Tekin vd., 2015:247).

26) *Başga bir gün bolsa, guş-towuk ýok ýerden*(ayrl.-kaynak) *möjekleriň burnuna*(yönl.-hedef) *guş ysy*(yal.-tamamlayıcı) *geldi.* (ABK/66)

“Başka bir gün ise kuşun tavuğun olmadığı bir yerden kurtların burnuna kuş kokusu geldi.”

27) *Demirýolçylar*(yal.-eden) *ugrybir Saparmyrazyň gözlegine çykdylar,* *garaňky gatlyşmanka-da ony*(bel.-etkilenen) *tapyp getirdiler.* (HH/47)

“Demiryolcular hemen Saparmyrad'ı aramaya koyuldular, onu hava kararmadan bulup getirdiler.”

28) [OI](yal.-eden) *has erbet zatlary*(bel.-uyarıcı) *göwnüne*(yönl.-hedef) *getirýürdi*. (KK/65)

“O çok kötü düşüncelere kapılıyordu.”

29) [Olar](yal.-sebep) *Şol dayhanyň kömegi bilen*(vas.-araç) *Horezmini*(bel.-konu) *köşge patyşanyň ýanyna*(yönl.-hedef) *getirýärler*. (THE-DE/259)

“O çiftçinin yardımıyla Harezmi'yi saraya padişahın yanına getiriyorlar.”

Birden fazla anlamı olan *gel-* eylemi önerme (26)'da *tamamlayıcı* rolündeki bir üye, *hedef* rolündeki bir üye ve *kaynak* rolündeki üye ile üç istem boşluğu doldurulur. (27)'de *eden* rolündeki üye ve yalın durumda *etkilenen* rolündeki üye ile birlikte iki katılanla iki istem boşluğu doldurulur. *Gel-* eylemi *getir-* şeklinde ettirgenleştirildiğinde işin başkasına yaptırılmasından kaynaklı olarak yükleme sorulan “neyi?” sorusuna yanıt verebilecek bir nesneye ihtiyaç duyar. Böylece belirtme durum eki alan *konu* rolündeki bir üyenin katılmasıyla istem sayısının arttığı gözlenir. (28)'de yalın durumda *eden*, belirtme durumunda *konu*, yönelme durumunda *hedef* rollerindeki üyelerin üç istem boşluğu doldurduğu, (29)'da yalın durumda *eden*, vasıta durumunda *araç*, belirtme durumunda *konu*, yönelme durumunda *hedef* rollerindeki üyelerle dört istem boşluğu doldurdukları görülür.

git-/gönder-/iber-

---

1. Gitmek (işe, misafirliğe); 2. Harcanmak; 3. İcra edilmek, sergilenmek; 4. Yerleşmek, almak; 5. Ana fiile -ıp ulacı eklenerek yardımcı eylem biçiminde kullanılır (Tekin vd., 2015:274).

30) *Ol serçe*(yal.-eden) *bir tarapa*(yönl.-hedef), *Delje-de*(yal.-eden) *bir tarapa*(yönl.-hedef) *pysyrdaşyp uçup gittiler.* (ABK/44)

“O serçe bir tarafa, Delce ise diğer tarafa fısıldaşyp uçup gittiler.”

31) *Serdar agamyz*(yal.-eden) *size*(yönl.-hedef) *köp dogayy salam*(yal.-tamamlayıcı) *gönderdi.*(KK/54)

“Serdar Ağamız size çok dua ve selam gönderdi.”

32) *Jigitleri*(bel.-eden) *üç-üçden maydaja topara bölüp, komandir*(yal.-eden) *gözlege*(yönl.-amaç) *iberdi.* (KK/120)

“Komutan, gençleri üçer kişilik küçük gruplara bölüp aramaya gönderdi.”

33) *Soñra söwdagär*(yal.-eden) *hyzmatkärini*(bel.-eden) *iki adama nahar bolar ýaly ýumurtga alyp gelmek üçin golaýdaky oba*(yönl.-hedef) *iberyär.* (THE-DE/307)

“Sonra tüccar hizmetkârını iki kişiye yemek olacak kadar yumurta alması için yakındaki köye gönderiyor.”

34) [OI](yal.-eden) *Olaryň üstüne*(yönl.-hedef) *bir çapar*(yal.-konu) *gönderýär.* (THE-DE/104)

“Onların üstüne bir ulak gönderiyor.”

Birden fazla anlama sahip olan *git-* eyleminin istem çerçevesi, taranan eserlerden tespit edilen önermeler doğrultusunda incelendiğinde, önerme (30)’da eylemin temel anlamı ile kullanıldığı zaman yalın durumda *eden* ve yönelme durumunda *hedef* rollerinde iki istem boşluğu doldurduğu görülür. Taranan eserlerde *git-* eyleminin ettirgen biçimi için hem *gönder-* hem de *iber-* eylemleriyle karşılaşılmaktadır. Önerme (31) ve (32)’deki eylemlerin istemi incelendiğinde katılan sayısı aynı fakat semantik rolleri birbirinden farklıdır. Önerme (31)’de *gönder-* eylemi yalın durumunda olan *tamamlayıcı* rolündeki üye ile farklı katılana sahiptir. *Gönder-* eylemi üç istem boşluğunu dolduran üç katılana sahipken *iber-* eyleminin de katılan sayısının üç olduğu görülür. Önerme (33) ve (34)’te

iber- ve *gönder-* eylemlerinin aynı katılan sayılarına ve semantik rollere sahip olduğu gözlenir. Türkiye Türkçesi ile anlam bilimsel ve morfolojik istemi benzerdir. Türkiye Türkçesindeki *gönder-* eylemi anlamsal olarak her iki eylemi (*iber-*, *gönder-*) de karşılar.

yán-/yak-

---

1. Ateş durumuna geçip, harlanmak; 2. Isı ve ışık veren konumda olmak; 3. Ateş gibi sıcak bir şeyle yanmak; 4. Güneşin etkisiyle tenin bronzlaşması; 5. Mec. çok üzölmek, kederlenmek (Tekin vd., 2015: 670,674).

35) *Gözlerem*(yal.-etkilenen) *ot bolup yányar*. (ABK61)

“Gözleri de ateş olup yanıyor.”

36) *Töhmet*(yal.-etkilenen), *köz yaly barha köräp, ençeme aylap, lowlap yandy*.

(SG1/214)

“İftira bir kor gibi gittikçe tutuşup, daha fazla dolaşip, alevlenip yandı.”

Sözlükte çok anlamı bulunan *yán-* eylemi, önerme (35) ve (36)’da gösterildiği gibi sözlükteki ilk anlamıyla yalın durumda *etkilenen* rolündeki üye ile bir istem boşluğu doldurur.

37) *Onuñ oklanan çöregiñ hemmesini özi iyjek bolşy*(yal.-sebep) *meniñ göwnüme*(yönl.-hedef) *yakmady*. (HH/29)

“Kendisine sunulan ekmeğin tamamını yiyecek olması hoşuma gitmedi.”

38) *Beyle bolma, Perman*. [**Sen**](yal.-eden) *Meni*(bel.-etkilenen) *yakma*. (P/680)

“Böyle olma, Perman. Beni yakma.”

39) *Gyzyl Goşun*(yal.-eden) *aklaryň bir bronowigini*(bel.-etkilenen) *yandyrdy.*
(AA)

“Kızıl Ordu beyazların bir zırhlı arabasını yaktı.”

40) *Darajyk köçäniň içine düşen tomsuň*(yal.-sebep) *ot ýaly howry baýyň näzik ýüzüni*(bel.-konu) *yandyrdy.* (SE)

“Daracık sokağın içine düşen yazın ateş gibi sıcaklığı zengin adamın nazik yüzünü yakıyordu”

Türkmençe Sözlük’te *yan-* eyleminin ettirgeni *yak-* ve *yandır-* olarak iki biçimde ifade edilir. Fakat taranan eserlerde *yak-* eyleminin *yandyr-* eyleminden daha işlek olduğu görülmüştür. Yukarıdaki önermelerde *yan-* eylemi analitikolarak ettirgenleştiğinde eylemlerin anlamlarıyla eşgüdümlü biçimde çeşitli rollere sahip katılanlarla istem sayısının arttığı görülür. Bunun yanı sıra Türkiye Türkçesinde *yandyr-* eyleminin, belirtme durumunda bulunan nesne pozisyonundaki bir üye ile ağızlarda kullanıldığı gözlemlenebilmektedir. *Türkçe Sözlük*’te *yandır-* eyleminin anlamı “bir şeyin yanmasına sebep olmak” şeklinde ve “-i ağızlardan” açıklamasıyla birlikte verilmiştir. “Yaktın, yandırdın beni” dizesiyle Erzincan ağzına ait bir halk türküsü örnek gösterilebilir.

öwren-/öwret-

---

1. Haber almak, haberi olmak; 2. Eğitim almak, bilgi sahibi olmak (Tekin vd., 2015: 510).

41) *Deljäniň bagtyna, serçejikler*(yal.-deneyimci) *tizarada*(bul.-zaman) *uçmagy*(bel.-içerik) *öwrendiler.* (ABK/27)

“Delje’nin şansına, serçeler kısa sürede uçmayı öğrendi.”

42) [O](yal.-deneyimci) *Üç ay geçenden soň(yal.-zaman) rus dilinde şeýle bir oňat geplemegi(bel.-içerik) öwrendi welin, onuň dil bilşi rus çagalarynyňkydan pes daldi.* (TGT/7)

“Üç ay sonra Rusça konuşmayı o kadar iyi öğrendi ki, dil becerileri Rus çocuklarınkinden aşağı değildi.”

43) [Men](yal.-deneyimci) *Häzir ýanymda Gülmisal barka, ondan(ayrl.-kaynak) öý işlerini, nahar bişirmegi, gap-çanak, kir ýuwmagy, boýun almak aýybam bolsa, jorap çatmagy(bel.-içerik) öwrenmelidim.* (SG1/74)

“Şimdi Gülmisal yanımdayken, ondan ev işlerini, yemek pişirmeyi, bulaşık, çamaşır yıkamayı itiraf etmem gerekirse çorap örmeyi öğrenmeliydim.”

Öwren- eylemi önerme (41) ve (42)’de üç istem boşluğu dolduran üç katılana sahipken (43)te iki istem boşluğu dolduran iki katılana sahiptir.

44) *Çar çeşmäniň başyndaky çarbagyň eýesi(yal.-eden) ala garga(yönl.-faydalanan) öwretti.* (THE-HE/51)

“Dört pınarın başındaki bağıın sahibi ala kargaya öğretti”

45) [Sen](yal.-eden) *Muny(bel.-konu) nädip etmelidigini(bel.-içerik) maňa(bel.-faydalanan) öwret» diýýär.* (SG2/20)

“Bunun nasıl yapılacağını bana öğret, diyor.”

46) *Osman aga(yal.-eden) olara(yönl.-faydalanan) akyl(yal.-tamamlayıcı) öwretti.* (SG2/17)

“Osman Ağa onlara akıl verdi.”

47) [O](yal.-eden) *Ýaş palçy bolsa, indi Guliswardini goýbermezligi ýüregine düwdi we oňa(yönl.-faydalanan) öz senetleriniň ähli syrlaryny(bel.-içerik) öwrettdi.* (SG2/22)

“Genç çömlekçi ise Guliswardiyi bırakmamaya karar verdi ve ona sanatının tüm sırlarını öğretti.”

Öwren- eylemi öwret- biçiminde ettirgenleştirildiğinde hem semantik rolü hem de istem sayısı değişir. Yani öwren- şeklindeki eylem, sözcüksel ettirgenleştirme süreci işletildiğinde, özne konumundaki üyenin semantik rolü deneyimci iken eden şeklinde değiştiği ve faydalanan rolündeki bir üyenin cümleye katıldığı görülür. Bu sözcüksel ettirgenlik sonucunda istem de artmış olur.

gör-/ görkez-

1. Görmek; 2. Anlamak, bilincine (farkına) varmak (Tekin vd., 2015: 293).

48) *Bular(yal.-eden) baryarkalar ýolda(bul.-yer) bir düýäniň yzyny(bel.-konu) görüpdirlir.* (THE-DE/89)

“Bunlar yürürken yolda bir devenin izini görmüşler.”

49) [Olar](yal.-eden) *indi size(yönl.-hedef) jay(yal.-tamamlayıcı) görkezerler.* (THE-DE/89)

“Onlar şimdi size ev gösterirler.”

Önerme (48)’de gör- eyleminin eden, yer, konu gibi çeşitli rollerde katılanlarla üç istem boşluğun doldurduğu görülür. Eylem görkez- şeklinde ettirgenleştirildiğinde eylemin yönetim çerçevesine hedef rolündeki bir üyenin katıldığı görülür. Bu noktada istemin arttığı söylenebilir. Töre 2021’e göre görkez- fiilini karşılayan görset- biçiminde bir kullanımı daha vardır. Töre, görset- eyleminin Türkmencenin kimi ağızlarında görüldüğünü, standart kullanımda olmadığını belirtmiştir (Töre, 2021: 219). Önerme

(49)'da *hedef* rolündeki bir katılanın cümleye dahil olmasıyla birlikte zorunlu katılan sayısı artırılmıştır.

3.1.1.3. Analitik Ettirgenlik

Ettirgenleştirme biçimlerinden biri de analitik ettirgenliktir. Bu ettirgenleştirme biçimi *sebep olmak, yol açmak, sağlamak ve neden olmak* gibi eylemlerle gerçekleştirilir. Nuh Doğan *Türkçede İstem Değişirimi I: Ettirgenleştirme* (2017: 195) başlıklı çalışmasında ettirgen çatı kategorisinin bir türü olan analitik ettirgenliği, istemi arttıran morfolojik kategoriler içinde ele alır:

“Söz konusu olay durumları birleşik cümle yapısıyla anlatılmak istendiğinde SEBEP OLAN işlevindeki olay durumunun ya Eden (agent) rolündeki üyesi ya da olay durumunun tümü söz diziminde özne işlevinde gerçekleşebilir. SEBEP OLUNAN işlevindeki olay durumunun üyeleri ise çoğunlukla isim tamlaması kuruluşunda tek bir söz dizimsel üye olarak nesne ya da tümleç olarak gerçekleşir.”

Taranan eserlerde analitik yolla ettirgenleştirilen eylemlerin istem durumları şöyledir:

sebüp bol-

Neden olmak, yol açmak, sağlamak (Tekin vd., 2015: 567²).

---

² *sebüp bol-* eylemine Tekin vd 2015'te rastlanmamıştır. Yalnızca *sebüp* kelimesinin anlamının verildiği görülmüştür. Bu anlamda *bol-* yardımcı eyleminin, bu birleşik eylem bağlamında Türkiye Türkçesi ile aynı anlam ve işlevde olduğu düşünüldüğünden anlamı yukarıdaki gibi verilmiştir.

50) ...*dişinden syzdyrmagy*(bel.-sebep olan) *orakçylaryň arabasynyň*(bel.-etkilenen) *garaşylman durka ýerinden*(ayrl.-kaynak) *siltenip gozganmagyna*(yönl.sebep olunan) **sebäp boldy.** (HH/10)

“...dişinden sızdırması orakçıların arabasının beklenmedik anda yerinden silkeleyip hareket etmesine neden oldu.”

51) *Uçmah ýaylasy oba-garadan uzakda bolsa-da, keramatly piriň atowazasy*(bel.-sebep olan) *bu ýere*(yönl.-yer) *ýygy-ýygydan zyýaratçylaryň gelip-gitmegine*(yönl.-sebep olunan) **sebäp bolardy.** (KK/81)

“Uçmah yaylası köyden uzak olsa da, kerametli pirin şöhreti buraya sık sık ziyaretçilerin gelip gitmesine sebep olurdu.”

52) *Meniň ilkinji hasratym*(yal.-sebep olunan) **Patma bilen aýrylyşmagym**(yal.-sebep olan) **sebäpli boldy.** (SG1-4)

“Benim ilk üzüntüme Patma'dan ayrılmam sebep oldu.”

Türkmencedeki *sebäp bol-* ve *sebäpli bol-* eylemleri analitik ettirgene örnek teşkil eder. Doğan 2011’de bu tipte bir ettirgenliğin, birleşik cümle kurgusunda özne istemsiz olduğu için *dolaylı* (directive) olduğu belirtilir. Birleşik cümle yapısının kullanıldığı olay durumlarında *eden* rolündeki üyenin veya olay durumunun tamamının söz dizimsel olarak özne işlevinde gerçekleşeceği bilinir. Ancak *sebep olunan* işlevinde olay durumunun üyeleri genellikle isim tamlaması şeklindedir ve söz dizimsel üye sayısı birdir. Ayrıca bu üyeler nesne veya tümleç şeklinde oluşturulur. İşte bu tip ettirgenliğin bağlı cümlelerde kullanılması söz dizimsel olmakla birlikte cümlelerin öznesi istemli olmadığı için dolaylı bir yapı olduğu söylenebilir (Doğan 2017: 195). Türkmencede *sebäp bol-* ve *sebäpli bol-* eylemleri dışında buna örnek oluşturabilecek başka şekillerdeki eylemlere rastlanmamıştır. Taranan eserlerde bu tür bir analitik ettirgenliğin Türkmencede işlek olmadığı görülmüştür. Türkiye Türkçesi ile Türkmençe karşılaştırıldığında Türkiye Türkçesinde analitik ettirgenliğin sağlanması için daha fazla eylemin işleme girdiği gözlenmiştir.

3.1.1.4. Nesne Eklenmesi

İstemi artıran bir başka morfolojik süreç de “nesne eklenmesi” olarak ifade edilir. Haspelmath (2010), Object Creating Operations: Applicatives alt başlığında eylemin istem bilgisine bir nesnenin eklenmesi itibariyle istemi artırma sürecinin işletildiğini belirtir. Bu süreç, nesne konumunda olmayan bir üyenin nesne konumuna taşınmasıyla da gerçekleştirilir. Nesne eklenmesi cümlelerin anlamsal yapısını değiştirdiği kadar işlevsel yapısını da değiştirir (Aydın Özkan, 2017: 193). Bu süreç, cümle morfolojik olarak ettirgenleştirilmeden önce nesne alamayan bir eylemin ya da nesne konumunda bulunmayan bir üyenin, süreç sonunda cümleye yeni bir nesne eklenmesini ifade eder. Aşağıda, Türkmencede bu sürecin nasıl gerçekleştiği önermeler doğrultusunda incelenecektir:

agla-/aglat-

1. Ağlamak (Tekin vd., 2015: 24).

53) *Ýöne [ol](yal.- eden) çaga ýaly, zaryn aglady.* (SG1/235)

“Ama çocuk gibi yürek burkucu ağladı”

54) *[Sen](yal.-eden) Saňa ene ornunda bolan garry zenany(bel.-etkilenen) aglatdyn.* (SG1/127)

“Sana anne yerinde olan yaşlı kadını ağlattın.”

Yukarıdaki önermelerde de görüldüğü gibi *agla-* eylemi morfolojik olarak ettirgenleştirildiğinde bir nesneye ihtiyaç duyar. Böylece cümlelerin istem bilgisine yeni bir katılan yani *etkilenen* rolündeki dolaysız nesne eklenir (Önerme 54). Ayrıca eklenen

yeni katılanla birlikte anlamsal ve söz dizimsel yapısı değişen cümlenin isteminin de bir derece arttığı görölür. Türkiye Türkçesinde ve Türkmencede bu durum benzer sonuçlar doğurmaktadır.

2.2. İSTEMİ AZALTAN MORFOLOJİK SÜREÇLER

Eylem, cümlenin yönetim merkezidir. Cümleden *eden* rolündeki öznenin ya da nesnenin kaldırıldığı morfolojik türetimler, istemi azaltan morfolojik süreçlerin en belirgin özelliğidir. Bu nedenle bunlar üye-kaldıran kategoriler (argument-removing) olarak da adlandırılırlar. Çalışmanın bundan sonraki kısmında Türkmencede istemi azaltan morfolojik süreçler incelenecektir.

2.2.1. Edilgenleştirme

Eylemin istem bilgisini etkileyen en bilinen morfolojik işlem edilgenleştirme olarak karşımıza çıkar. Basit anlamda edilgenleştirme, *eden* rolünü temsil eden öznenin cümleden silinmesi ya da çıkarılması şeklinde açıklanabilir. Cümlenin dilbilgisel nesnesi, mantıksal olarak hareketin öznesi haline gelir. Edilgenleştirme süreci *eden* rolünün cümleden çıkarılması esasına dayanır ve bu işlemden sonra *çekirdek* (core) öğelerinden biri olma özelliğini yitirir, bu şekilde *eğik* (oblique) duruma geçer. Edilgenleşen eylemin sonuç olarak geçişsiz olduğu gözlenir. Bu da onu tek istemli olmaya mecbur kılar. Etken bir cümlede işlevsel olarak nesne olan bir üyenin edilgenleşmesi sonucunda özne pozisyonuna geçtiği görölür (Aydın Özkan, 2018: 18-19). Türkmencede eylem köklerine eklenen edilgenlik ekleri: *-il/-il*, *-ul/-ül*, *-l*, *-ın/-in*, *-un/-ün*, *-n* şeklindedir. Aşağıda, bazı Türkmençe eylemlerin edilgenleştirme süreci sonunda eylemin istem bilgisinde görülen değişiklikler incelenecektir.

gör-/görül-

1. Gözle seçmek, idrak etmek; 2. Anlamak, sezmek; 3. farz etmek, saymak; 4. Birine rastlamak; 5. Adlarla birleşik eylemler oluşturur. 6. Ulaş eki -ıp ile beraber esas eylem anlamı kazanır (Tekin vd., 2015: 293).

55) *Indi Deljä*(yönl.-deneyimci) *ol adamlary*(bel.-uyarıcı), *ol yoldaşlary*(bel.-uyarıcı) ***görmek*** *yok.* (ABK/43)

“Artık Deljeje o insanları, o yoldaşları görmek yok.”

56) *Eý akmak* [sen] (yal.-deneyimci), *diýsäni, hey, et iýýän ýyrtyjy bilenem ot iýýän haywanyň dogan dost bolanyňy*(bel.-uyarıcı) ***görüpmidiň?!*** (THE-HE/104)

“Ey ahmak, hey, bir et yiyen yırtıcı ile ot yiyen hayvanın yakın dost olduğunu gördün mü hiç?”

Gör- eyleminin etken yapıdaki istem bilgisi yukarıdaki önermelerde gösterilmiştir. Bu bilgiler ışığında *gör-* eyleminin yönelme durumda *deneyimci* rolündeki bir üye ve belirtme durumunda olan *uyarıcı* rolündeki bir üye ile birlikte zorunlu katılan sayısının iki olduğu söylenebilir. Bu eylem edilgenleştirildikten sonra istemindeki değişiklik şöyledir:

57) *Emma pany dünýäniň gykylyk-galmagaly bilen pire yüz tutmak*(yal.-sebep) ***ayıyp***(yal.-tamamlayıcı) ***görülyärdi.*** (KK/42)

“Ancak fani dünyanın telaş ve yaygaraları ile dine yönelmek ayıp görülüyordu.”

58) *Mekdebiňiz*(yal.-etkilenen) ***ministrlik tarapyndan***(yal.-eden) ***synalyp görülmändir.*** (SG1/81)

“Okulunuz bakanlık tarafından denetlenmemiş.”

59) *Şonuň üçin hem ahyrda çagany çöl ýyrtyjylary iýip ýok eder ýaly ýere, ymgyr çöle taşlamaly diýen pikir*(yal.- içerik) *makul*(yal.-tamamlayıcı) ***görülyär.***
(THE-DE/27)

“Bu nedenle de sonunda çocuğun çöl yırtıcıları tarafından yenip yok edebileceği bir yere, ıssız çöle atılması fikri makul görülüyor.”

(58) edilgenleştirme sürecine girmeden önce, *etkilenen* rolündeki üye (mekdebiňiz) cümlede nesne konumundaydı. Ancak edilgenleştirme sonucunda cümlenin nesnesi yani *etkilenen* rolündeki bu üye özne konumuna geçmiştir. *Eden* rolündeki üye (ministrlik) cümle edilgenleştirildiğinde *eğik nesne* pozisyonuna getirilir. Cümlenin anlamsal istem yapısı değişmemiştir. Cümlenin asıl öznesi olan *ministrlik tarapyndan* şeklinde bir *edenle* edilgenliğin sağlandığı görülür. Ancak istemi azaltan bir durum gözlenmez. Özne pozisyonuna geçen nesnenin biçimcik olmadan işaretlenmesi gerekir. Bu durum Doğan tarafından “Fiilin aynı mantıksal-semantik istem yapısının farklı söz dizimsel gerçekleştirmeleridir” (Doğan, 2011: 117) şeklinde ifade edilir. (57)’de ise *ayyp görül-* eyleminin özne işlevindeki katılanın eksikliği dikkat çekmektedir. Cümlenin öznesi, yalın durumda olan *sebep* rolündeki üye ile edilgen yapı oluşturulmuştur. (59)’da edilgen yapıdaki eylemin *içerik ve tamamlayıcı* rollerinde iki katılan ile iki istem boşluğu doldurulmuştur. Eylemin söz dizimsel istem yapısından özne görevindeki katılanın eksilmesi istemin azalmasına neden olmuştur. Semantik istem bakımından *görül-* eylemi (59)’da Türkmence ve Türkiye Türkçesinde birbirinden farklı rollerde katılanlarla gerçekleşmiştir.

dog-/dogul-

---

1. doğmak, yükselmek; 2. doğmak, dünyaya gelmek (Tekin vd., 2015: 166).

60) *Daň atýar, gün*(yal.-güç) *hem dogýar.* (THE-DE/240)

“Tan söküyor, güneş de doğuyor”

61) *Olardan*(ayrl.-eden) *birnäçe perzent*(yal.-etkilenen) *dünyä inýär.* (THE-DE/97)

“Onlardan birkaç çocuk dünyaya geliyor.”

Önerme (60)’ta *dog-* eyleminin sözlükteki ilk anlamı görülmektedir. *Dog-* oluş bildiren bir eylemdir. Üstünova 2020’de, zaman içinde ortaya çıkan ya da belirli bir süreçte meydana gelen olaylara *doğa olayları* ismi verildiği ifade edilir. Oluş eylemlerinde, canlı bir özne olmadığından dolayı, eylemi gerçekleştiren *güç* veya *etkilenen* rolündeki nesne, dil bilimi açısından özne olarak kabul edilir. Ancak *dog-* eyleminin etken biçimine sadece sözlükteki ilk anlamıyla karşılaşılmıştır. Önerme (61)’de görüldüğü gibi bu eylemin 2. anlamının etken biçimi *dog-* yerine *dünyä in-* “dünyaya in-” biçimindedir.

62) *Wah, [men]*(yal.-etkilenen) *näme üçin şu şäherde*(bul.-yer) *dogulmadymkam?* (SK/168)

“Vah, ben neden bu şehirde doğmadım?”

63) *Türkmen şahırı Magtımğulu*(yal.-etkilenen) *1733-nci yılda*(bul.-zaman) *dogulupdır.* (TTS/167)

“Türkmen şairi Magtımğulu 1733 yılında doğmuştur.”

Dog- eyleminin edilgenleştirilmiş biçimi Türkmencede *dogul-* biçiminde işletilir. Erdem 2017’de *doğ-* eylemi kapsamlı bir şekilde incelenmiştir. Türk dillerinde geçişli ve geçişsiz eylemler ele alınırken *dog-* eylemi için pek çok Türk dilinde karşılaştırmalı olarak yapılan gözlemler ortaya koyulmuştur. “Leksikonda geçişli fiil olarak yer alan *doğ-* fiili diğer geçişli fiiller gibi edilgen yapılıdır (Men doğuldum, Trkm) ve bu edilgen yapılar diğer yapılara göre dilde daha belirtili (marked) yapılardır” (Erdem, 2017: 2). Erdem, *dog-* eyleminin söz dizimsel yapısının Türkiye Türkçesinden farklı olduğunu ve baskın bir şekilde geçişli olduğunu, sonuç olarak da edilgen yapının doğal bir şekilde oluştuğunu dile getirir. Türkiye Türkçesi ve Türkmence arasındaki söz dizimsel farklılıklara değinir.

Bu eylemin edilgenleştirilmesi sonucunda Türkiye Türkçesinde edilgen yapıda bulunamayan *doğ-* eylemi Türkmencede ilgi çekici bir görünüme sahiptir.

ýükle-/ýüklen-

1. Bir şeye yükleme, yükletmek; 2. (mec.) Atmak, transfer etmek, bırakmak, görev vermek (Tekin vd., 2015: 712).

64) [Men]_(yal.-eden) [muny]_(bel.-konu) *Deljäniň boýnuna*_(yönl.-alıcı) *ýükläýsek* *diýýärim.* (ABK-16)

“Ben bunu Delce'nin sorumluluğuna versek diyorum.”

65) *Hajy kalfa*_(yal.-eden) *ogşamak däbini*_(bel.-konu) *ol aýalynyň üstüne*_(yönl.-alıcı) *ýükledi.* (SG1/93)

“Hacı kalfaöpme geleneğini o karısına görev olarak verdi.”

66) [O]_(yal.-eden) *Onuň üçin ullakan kerwen düzüp, oňa*_(yönl.-alıcı) *her dürli zatlar*_(yal.-konu) *ýükleyär.* (THE-DE/238)

“Onun için büyük bir kervan düzüp ona her türlü eşyayı yüklüyor.”

Ýükle- eylemi çeşitli anlamlar barındırır. Yukarıdaki önermelerin istemleri incelendiğinde semantik rollerinin ve katılan sayısının aynı olduğu görülür. Eylemin anlamının değişmesi istem bilgisinde bir değişikliğe neden olmamıştır. Türkiye Türkçesi ve Türkmencenin istem bilgileri karşılaştırıldığında *ýükle-* eyleminin yönetim çerçevesindeki üyelerin aynı semantik rollerde katılanlara ihtiyaç duyduğu görülür. *Ýükle-* eyleminin edilgenleştirme sürecinin istem bilgisindeki etkileri ise şöyledir:

67) *Çarynyň uly agasynyňam üstüne*(yönl.-alıcı) *şeyle myjabat*(yal.-konu) *ýüklenip, obadan gaçgak edilipdi.* (P/675)

“Çarı’nın ağabeyinin üstüne böyle bir iftira atılıp köyden kaçacak hale getirildi.”

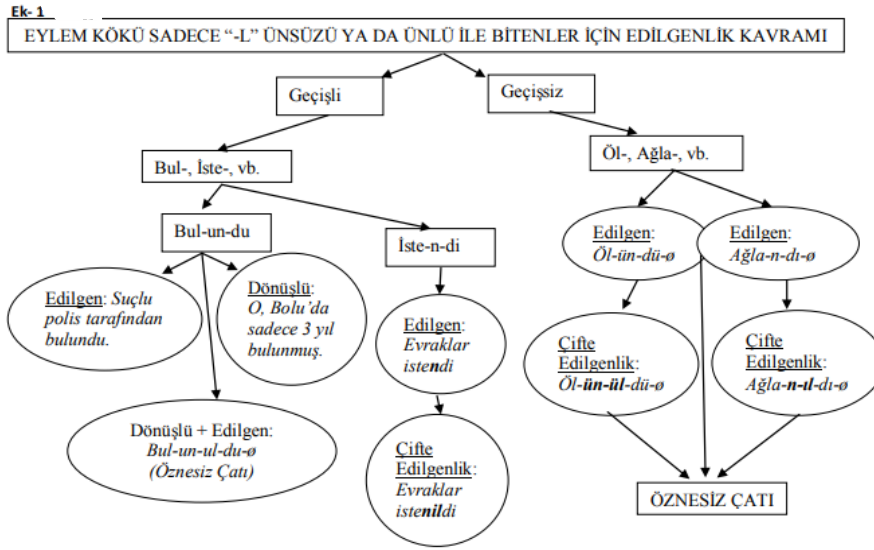
68) *Bu ýerdäki altyn-kümüşli hazynaňdan*(ayrl.-konu) *yüklen-de, bizi kerweniň zyzndan ýetir.* (MYŞ)

“Buradaki altın ve gümüşlü hazinenden yüklen de bizi kervanın peşinden götür.”

69) *Hawa, günäkärleriň günäleri subut edildi. Günäleri*(bel.-konu) *boýunlaryna*(yönl.-alıcı) *yüklenildi.* (P/443)

“Evet, suçluların işlediği suçlar ispatlandı. Suçları omuzlarına yüklenildi.”

Ýükle- eylemi, edilgenleşme sürecinde ortaya farklı görüntüler sunar. (67) ve (68)’de edilgen yapının etkisiyle, işi yapan *eden* rolündeki üye ortadan kaldırılır. Ayrıca cümlenin semantik rollerinin ve istem sayısının değişmesinin sebebi eylemin anlamının farklı olmasıdır. (69)’da eylemin morfolojik görünüşü farklıdır. Yani dilbilgisi çalışmalarında sıkça rastlanan çifte edilgenlik (iki edilgenlik ekinin art arda kullanılması) durumu söz konusudur. Öznenin tamamen gizlenmesi sonucu meydana gelen tümceye özne seviyesinde kuvvetli anonimlik sağlayan öznesiz çatıdan başka bir şey olmadığı görülür. Dönüşlülük ve edilgenlik eklerinin ardışık kullanılmasıyla çifte edilgenlik izlenimi yaratsalar da, bu tür yapıların aslında öznesiz çatı oluşturmanın ötesine geçemediği de ortadadır (Çiçek, 2008: 14). Bu ilişki Çiçek 2008’de aşağıdaki şema yardımıyla şöyle izah edilmiştir:

Şekil 3: Çiçek'in Eylem Köküne Göre Edilgenlik Kavramı (2008: 20)

2.2.2. Karşıttingenleştirme

Klasik dilbilgisi kitaplarında var olmayan karşıttingenleştirme (anticausativization) kavramı edilgenleşme süreci içinde gösterilir. Bu sürecin en belirgin özelliklerinden biri geçişsiz eylemlerin karşıttingenleştirilebilmesi ve kılış eylemlerinin süreçte işleyememesidir. Ayrıca bu yapılar sadece herhangi bir alet veya yöntemle yapılması mümkün olmayan iş, hareket, oluş ifade eden fiillerden meydana gelir. İstemi azaltan bu süreç içerisinde kendi kendine olma anlamı hâkimdir (Aydın Özkan, 2017a: 149).

Üstünova'ya göre olma ifade eden eylemlerin, anlattığı durumun süreç içinde meydana gelişi, ön koşul olarak kabul edilmelidir. Bu eylemlerin öznelere canlı ya da cansız olabilir. Dilbilgisel olarak özne şeklinde tanımlanabilir. Çünkü işi yapan, gerçek özne olmamakla birlikte *etkilenen* niteliklidir ve güçlü bir etkisi yoktur. Bu nedenle, geçişsiz niteliktedirler (Üstünova, 2020: 8). Olma ifade eden eylemler, kuracakları cümlelerde nesne gerektirmezler. Bu nedenle, bir eylemin olma bildiren eylem olarak mı yoksa geçişsiz eylem olarak mı kabul edileceği, eylemin bağlamına ve kullanımına bağlıdır. Kendiliğinden gerçekleşen eylemlerin, biçimsel bakımdan edilgenleşmesi oldukça sınırlıdır, bunun sebebi ettirgenlik ekinden sonra edilgenleşebilmeleridir (Üstünova,

2020: 10). Taranan eserlerden edinilen önermeler doğrultusunda karşıttingenleştirme sürecinin Türkmençe eylemlerin istemi üzerindeki etkileri şöyledir:

aç- / açyl-

1. Kapıyı açmak; 2. Dışa vurmak, ifşalamak; 3. Başlama durumuna geçmek (Tekin vd., 2015: 21).

70) *Taňry myhmany! - diýen jogaby eşiden badyna, ýaşuly(yal.-eden) derwezäni(bel.-konu) açdy. (P/897)*

“Tanrı misafiri! - cevabını duyar duymaz yaşlı adam kapıyı açtı.”

71) *Ol(yal.-eden) özüniň henize çenli diriligine geň galyp, gözlerini(bel.-konu) çalaja açdy. (ABK/58)*

“O hala hayatta olduğuna şaşırıp gözlerini hafifçe araladı.”

Aç- eyleminin karşıttingenleştirmeden önceki istem bilgisi yukarıdaki gibidir. Önerme (70)’te ve (71)’de cümlenin öznesi yalın durumda olan *eden* rolündeki bir üye ve nesnesi ise belirtme durumunda olan *konu* rolündeki bir üye şeklindedir.

72) *Ahyry gabat ilerik garap duran derwezäniň kiçijik gapysy açyldy. (P/681)*

“Sonunda ileriye doğru bakan kapının küçük çerçevesi açıldı.”

73) *Wagt irdi, edaranyň gapysy ýaňy açylypdy (SG1/33)*

“Saat erkendi ve ofis kapısı yeni açılmıştı.”

74) *Ne-de, uzak eglenmän, pagsa tamyň gapysy açyldy. (HH/13)*

“Ve çok geçmeden çatının kapısı açıldı.”

75) *Bukja düýrildi, soň açyldy, onsoň ot tanyş ownuk hat bilen doldurylan kagyza geçdi.* (SG1/127)

“Zarf dürüldü, sonra açıldı, ardından ateş tanıdık küçük harflerle dolu kağıda sıçradı.”

Yukarıda belirtilen dört önermede de (72-73-74-75) herhangi bir *edenin* cümlede var olmadığı görülür. Mantıksal olarak eylemin arka planında, düşmüş bir *eden* rolünün varlığı düşünülebilir. Doğan (2023: 955) karşıttingenliği şöyle tanımlar:

“Karşıttingenlik, en az iki üyeli fiilin nesne gerçekleşen üyesinin silinmesiyle oluşan, özne gerçekleşen üyenin eylemi için olarak yaptığı, eylemin bir hedefe doğru yönelmeden kendi kendine, kendi içinde, vücuduyla bütüncül olarak gerçekleştiği olayları ifade eder”

Bu durum, dönüşlülükle benzerlik gösterse de, eylemin hedefinin olmadığı, ancak dönüşlülükte olduğu gibi eylemin etkisinin kendine döndüğü bir durum söz konusudur. Aydın Özkan 2018’de ise “Karşıttingenleştirme, EDEN rolünü yüklenmiş öznenin özne konumunu kaybetmesi ve ETKİLENEN rolündeki nesnenin özne pozisyonuna geçmesi bakımından edilgenliğe benzemektedir. Ancak edilgenlikte eden özne tümüyle kaybolmamış olabilir” (Haspelmath 2010: 238; Aydın Özkan, 2018: 20) şeklinde sürecin gidişatına vurgu yapar.

2.2.3. Dönüşlüleştirme

Dönüşlüleştirme de istemi azaltan morfolojik süreçlerden biridir. Kemmer 1993’te dönüşlüleştirme, insani özellikte *eden*, *deneyimci*, *etkilenen* ya da *uyarıcı* gibi rollerden oluşan, aynı varlığa atıfta bulunan ve iki üyeden oluşan bir yüklem bulunduran yapı olarak tanımlanır (Aydın Özkan, 2018: 20). Dönüşlü eylemler *eden* ve *etkilenen* rolündeki üyeler söz dizimsel olarak aynı konumda yer alır. Eylemi yapan ve eylemden etkilenen bir özne

bulunur. Eylemde kendi kendine olma anlamı varsa kendi zamiri cümleden çıkarılır. Dönüştürme eylemlerde nesne olmadığı için bunlar geçişsiz kabul edilir (Aydın Özkan, 2018: 21). Töre (2021), bu morfolojik yapıyı “Dönüştürme Çatısı (İşliğin Özlük Derejesi)” başlığı altında ele alır, dönüştürme eylemlerinin “-yn/-in/-un/-ün/-n, -yl/-il/-ul/-ül/-l ekleriyle birlikte –lan/-len (yüzlen-, ulumsylan-, gaharlan-) , -yk/-ik/-uk/-ük (daryk-, serpiç-, bezik-), -al/-el/-l (sagal-, pesel-), -ar/-er/-r (gaýşar-, çolar-, dūrter-)” ekleriyle de karşılanabildiğini ifade eder (TDG, 1999, s.227-230; Baskakow, 1970, s. 240-247; Töre 2021: 205-206).

Çocuk(yal.-eden) elbiseyibel.-etkilenen) giydi. Çocuk(yal.-eden) giyindi. Dönüştürme sürecindeki bu önermelerde anlamsal katılanlar aynı kalmıştır. Öte yandan dönüştürme eki geçişli veya geçişsiz eylem köklerine gelebilir. Dilbilimde cümle içinde eylemin *konu* ya da *etkilenen* rolleri *içsel üye* (intrinsic reflexive) olarak, *eden* rolü de *dışsal üye* (external argument) olarak adlandırılır.

Taranan eserlerden elde edilen önermeler doğrultusunda eylem dönüştürme sürecindeyken istemi üzerindeki etkileri şöyledir:

geý-/geýin-

1. Giymek (Tekin vd., 2015: 254).

76) [Men](yal.-eden) ...hatda lukmanyň Izmirden getiren uzyn ak köýnegini(bel.-etkilenen) hem *geýdim*.(SG1/237)

“...hatta doktorun İzmir’den getirdiği uzun beyaz gömleğini de giydim”

Önerme (76)’da *geý-* eyleminin içsel üyesi (etkilenen/konu) *lukmanyň Izmirden getiren uzyn ak köýnegi* olarak cümlede yer alır. Dönüştürme yapıdan önceki istem bilgisi bir *eden*

ve bir *etkilenen* üye şeklindedir. İki istem boşluğu dolduran iki katılandan oluşur. Bir sonraki önermelerde *geýin-* şeklinde dönüşlülleştirilen eylemin istem bilgisi ise şöyledir:

77) [Men](yal.-eden+etkilenen) *Ir bilen oýananymdan derrew geýindim.*(SG1/84)

“[Ben] Erkenden uyanır uyanmaz giyindim.”

78) [OI](yal.- eden +etkilenen) *Medeniýetlije, arassaja geýinipdir.* (TGT/31)

“[O] Medeniyetlice, temizce giyinmiş.”

Dönüşlülleştirme sürecindeki tipik durumlardan biri de eylemin *içsel üyesinin* (konu/etkilenen) cümleden eksiltilmesidir. (77)’de “kendi üstüne” şeklinde bir edat tümleci yoktur. Bunun birlikte *geý-* eylemi işi yapan kişiye yönelim gösteren bir süreci belirtmesine rağmen, bu eylemde *içsel üye* eylemi yapanın kendisi değildir (Göksel 1993:311). Göksel’e göre, *giy-*, *kuşa-*, *boşa-* gibi eylemleri dönüşlü biçimbirimlerle dönüşlü hale getirilmez, bunun yerine sözlükte *giyin-*, *kuşan-*, *boşan-* gibi dönüşlü biçimleri bulunur (1993: 313). Önerme (78)’de *eden* rolündeki üyeler anlamsal olarak kendini değil bir şeyi giymektedir. “Kendi üstüne” bir *içsel üye* olmamasına rağmen dönüşlülleştirme sonucunda (76)’daki *lukmanyň Izmirden getiren uzyn ak köýnegini etkilenen* rolündeki *içsel üye* ile birlikte cümleden eksiltilir. Bunların sonucunda istemin azaldığı görülür. Türkmençe ile Türkiye Türkçesi hem söz dizimsel hem de istem bilgisi bakımından benzerlik gösterdiği söylenebilir.

beze-

---

1. Süslemek; 2. Mec. Güzel ve mükemmel hale getirmek (Tekin vd., 2015: 63).

79) *Köp wagtdan bári dowam edip gelyän adata görä, paytunçylar*(yal.-eden) *atларыnyň boýunларыny*(bel.-etkilenen) *gotaz we türli şaýlar bilen*(vas.-araç) *bezäpdiler.* (TDS/133)

“Uzun zamandır devam eden bir geleneğe göre, faytoncular atlarının boyunlarını püskül ve çeşitli süslemelerle süslüyorlar.”

80) *Dünyä*(yal.-eden+etkilenen) *gyzyl-ala bolup, gök otlar bilen*(vas.-araç) *bezenipdi.* (P/583)

“Dünya kıvılda-ala olup, yeşil otlarla süslenmişti.”

(79)’da *beze-* eylemi istem açısından değerlendirildiğinde *eden*, *etkilenen* ve *araç* rolündeki üyeler ile üç istem boşluğu doldurduğu görülür. Ancak önerme (80)’de cümlelerin öznesinin *eden* ve *etkilenen* rollerini tek başına üstlendiği görülür. Eyleme $\{- (I)n\}$ biçimbiriminin katılması sonucunda dönüşleştirme sürecine giren eylem söz dizimsel açıdan eksiltirilmiştir. Yani cümlelerin nesnesi silinmiştir. Önerme (80)’de özne olan *dünyä*, *eden+etkilenen* rolünde ve *eşgönderimlidir* (coreferantial). Söz dizimsel konumları aynıdır (Aydın Özkan, 2018: 21). (75)’teki eyleme $\{- (I)n\}$ biçimbirimi eklenmeden önce “özünü bezedi” şeklinde düşündüğümüzde hem dönüşlü olarak belirtilen cümleden *kendini* dönüşlü gönderge eksiltirir hem de *atларыnyň boýunларыny* şeklinde ifade edilen içsel üye eksiltirir. *Beze-* eyleminin istem yapısında üç istem boşluğu bulunur ve boşlukları dolduran üç semantik rol mevcuttur: *eden*, *etkilenen*, *araç*. Fakat eylem dönüşleştirme sürecine girdiğinde bir üyenin eksilmesiyle iki istem boşluğu ve bu boşlukları dolduran iki katılan bulunur: *eden+etkilenen*, *araç*. Aydın Özkan 2018’de eylemin edilgenleştirilmesi özneyi, dönüşleştirilmesi nesneyi eksiltmeye dayanan bir süreç olarak tanımlanır.

2.2.4. İşteşleştirme

Eylemin işteşleştirilmesi istemi azaltan bir başka süreç olarak ortaya çıkmaktadır. Bu süreç Sebzecioğlu 2017’de “eşdeğer ve çoğul öznelerin karşılıklı ve birlikte yaptıkları

işlerin biçimbilimsel olarak aktarımıdır.” şeklinde tanımlanır. İşteşleştirme sürecinde cümlelerin *etkilenen* ya da *hedef* rollerindeki dolaylı veya dolaysız nesnelere özne konumuna geçebilir.

Türkmencede işteşlik kategorisi *işligiň şäriklik derejesi* (Baýjanow & Petjikowa 2015:135; Hojayew, 2000: 232) terimiyle ele alınır. Türkmencede üç biçimde işteşlik sağlanır. Bunlardan birincisi “-yş/-iş/ -uş/-üş/-ş; -lyş/ -liş; -yl + yş/ -il + iş, -nyş/-niş, -yn+yş, -in+iş” ekleriyle yapılan morfolojik yollarla olmaktadır: “Deň ylgaşmak, ünsli gürrüňleşmek, içgin derdinişmek.” (Baýjanow & Petjikowa 2015:135). İkincisi ise cümlelerin içine *bir-birine*, *biri-biri bilen*, *biri-birinden* vb. işteş göndermelerin yapıldığı söz dizimsel olan yoldur. Konu iş olduğunda ortak yapıma anlamı verir. Üçüncüsü de hem isim hem de fiil yerine kullanılan kelimelerden oluşan (*göreş*, *geñeş*, *söweş*, *söğüş*, *uruş*, *yaryş* vb.) sözlüksel yoldur. İsimlere gelen *-laş/-leş* ekleri de eylemi işteş yapar: “wadalaşmak, arkalaşmak, sözleşmek” (Baýjanow & Petjikowa 2015:135). Töre 2021’de bu morfolojik olay “İştaşlık/İşteşlik Çatısı (İşligiň Şäriklik Derejesi)” başlığı altında incelenmiştir (bk. Töre 2021: 219).

Taranan eserlerden elde edilen önermeler ışığında işteşleştirmenin eylemin istemi üzerindeki etkileri incelenecektir:

salam ber-/salamlaş-

1. Selamlaşmak (Tekin vd., 2015: 556).

81) [OI] (yal.-eden) – *Idrasti!* – *diyip, oňa(yönl.-alıcı) ýaýaplap salam berdi.*
(HH/9)

“– Idrasti! – deyip, ona yaranmaya çalışarak selam verdi.”

82) [**Men**](yal.-eden) *Onuň ýanyna baryp [onuň bilen](vas.-eden) salamlaşdym.*
(SG1/136)

“[Ben onunla] Onun yanına gidip selamlaştım.”

83) *Ol uzakdan başyny atyp, meniň bilen(vas.-eden) sypaýy salamlaşdy.*
(SG1/183)

“O uzaktan başını sallayıp benimle kibarca selamlaştı”

Önerme (81)’de *salam ber-* eylemi, önerme (82)’de sözlüksel yollarla *salamlaş-* biçiminde işteşleştirme sürecine girer. (82)’de gizlenmiş ve anlamsal olarak cümlede olduğunu varsaydığımız ve köşeli parantez ile belirttiğimiz [*onun bilen*] üyesi, cümlenin *eden* rolündeki öznesidir. [*onun bilen*] *salamlaş-* bu önermede işin karşılıklı yapıldığını bildirir. (83)’te kendisinden önceki önermeye nazaran cümlenin *eden* rolündeki üye gizlenmemiştir. (81)’de eylemin yönetim çerçevesinde bir *eden* ve *alıcı* rollerinde iki katılan bulunmaktadır. İşteşleştirme sürecine giren eylem cümledeki özne ve nesne konumundaki üyeleri yalnız bir özne pozisyonuna taşır. Bu da isteminin azalmasına neden olur. Bu süreç eylemin istemi bakımından Türkiye Türkçesi ve Türkmence arasında benzerlik gösterir.

ylga-/ylgaş-

1. Koşmak (Tekin vd. 2015: 362).

84) *Goş-golaňyny egnine atyp, balykdan ellibizar Tagan aga(yal.-eden) goşa toraňna³(yönl.-hedef) ylgady.* (TDS/375)

“Eşyasını omzuna atıp, balıktan bizar olan Tagan Ağa çift söğüt ağacına doğru koştu.”

³ Nehir kıyılarında yetişen (söğüte benzeyen) ağaç. (TDS/386)

85) **[Biz]**(yal.-eden) *Geliň, şu ýerden*(ayrl.-güzergâh) *ylgaşalyň*. (THE-HE/74)

“Gelin, buradan koşuşalım (kaçalım).”

86) *Hyzmatkär zenanlar*(yal.-eden) *ýapynjalary alyp gelmek üçin iki ýana*(yönl.-hedef) *ylgaşyady*. (SG1/240)

“Hizmetkâr kadınlar örtülerini alıp gelmek için iki yana koşuyorlardı.”

İşteşleştirme sürecini işleten diğer bir yöntem de morfolojik yapılardır. *Ylga-* eylemi nesnesizdir. İşteşlik ekini aldıktan sonra da nesnesizdir. Önerme (84)’te eylem işteş hale gelmeden önce *ylga-* eyleminin istem bilgisi *eden* rolündeki üye ve *hedef* rolündeki üye olmak üzere iki katılanla karşılaşılır. Bilindiği gibi bazı işteş eylemler karşılıklı yapıma anlamı verirken bazıları da birlikte yapıma anlamı verir. *Ylga-* eyleminin işteşleştirme süreci biçimbirimsel işaretleyici olan *{-(I)ş}* ile işletilir. Önerme (85)’teki *ylgaş-* eyleminin birlikte yapıldığı görülür. Gözlemlerimize göre, birlikte yapıma anlamı veren işteş eylemlerden, *eden* rolüyle tek bir özneye indirgeme söz konusu olmamakla birlikte *salamlaş-* eyleminde olduğu gibi bir durum beklenmesi mümkün değildir. Önerme (84) ve (85)’te aynı eyleme sahip cümlelerde eylem istemlerinin farklı rollerde olduğu gözlenir. Bunun, sözlükte bulunamayan fakat Türkiye Türkçesine aktarım sırasında tahmin edilebilen anlam farklılıklarından dolayı olduğu düşünülmektedir. Çünkü kimi zaman eylemlerin anlamları değiştiğinde anlamsal olarak farklı rollerdeki katılanlara ihtiyaç duyarlar.

duş-/duşuş-

---

1. Karşılaşmak, rast gelmek; 2. Uğramak, duçar olmak. (felakete uğramak) (Tekin vd. 2015: 179).

87) —*Men*(yal.-eden) *gidip baryardym welin, yolda*(bul.-yer) *bir sygyr çopana*(yönl.-hedef) *duşdum.* (THE-DE/102)

“Ben gidip varıyordum ki, yolda bir sığır çobanına rast geldim.”

88) *Bir gezek, anna günü, olar* (yal.-eden) *Bosfaryň kenarynda*(bul.-yer) *ýaş serkerde bilen*(vas.-eden) *duşuşypdyrlar.* (SG1/164)

“Bir keresinde cuma günü, onlar Boğaz kıyısında genç zabitle karşılaşmışlar.”

89) *İki ýyl geçeninden soň, biz*(yal.-eden) *ýene duşuşdyk.* (SG1/236)

“İki yıl sonra biz tekrar karşılaştık.”

Bu çalışmada işteşleştirme sürecini işleten morfolojik yapılar iki farklı şekilde ele alınmıştır. (87)’de *duş-* “karşılaş-, rast gel-” eylemi, işteşlik biçimbirimi almadan önce de mantıksal düzlemde Türkiye Türkçesine aktarılırken “karşılaştım” şeklinde işteş çözümlemesiyle aktarılır (bk. Uysal, 2018: 810). (87)’de eylem işteşleştirilmeden önce cümlelerin *hedef* rolündeki nesnesinin yönelme durum ekiyle işaretlendiği ve üç istem boşluğunun doldurulduğu görülür. Ancak (88)’de görüldüğü gibi nesnesi eksilen eylemin söz dizimsel istem yapısından bir üyesi eksilir. Eylemin hem istem sayısı hem de yapısı değişir. *Hedef* rolündeki üye *eden* rolüne geçer. (89)’da da benzer bir durum görülür. Eylemin istemi (işteş olmayan bir önceki yapıya göre) azalmıştır. Eylem, zorunlu katılanlar dışında başka katılan bulundurmamıştır.

seret- /serediş-

---

1. Bir şeye bakmak; 2. Biriyle ilgilenmek, ona bakmak; 3. Ele almak, incelemek (Tekin vd., 2015: 571).

90) – *Şumonjugyň gözünden*(ayrl.-kaynak) *oba gyzlaryna*(yönl.-hedef) [**sen**](yal.-eden) *seret*. (THE/18)

“Şumonjuk’un gözünden (sen) köy kızlarına bak.”

91) *Jigitler*(yal.-eden) *bu gürrüňe hayran galyp, bir-biriniň ýüzüne*(yönl.-hedef) *seredişi*. (KK/96)

“Gençler bu lafa şaşırıp birbirinin yüzüne baktılar.”

tana-

1. Bilmek, bir şey hakkında bilgi sahibi olmak; 2. Tanımak (Tekin vd., 2015: 615).

92) *Diňe az-kem özüne gelenden soň, patyşa*(yal.-eden) *dostuny*(bel.-etkilenen) *tanaýar*. (THE-DE/250)

“Yavaş yavaş kendine geldikten sonra padişah arkadaşını tanıyor.”

93) *Bu ýerde*(bul.-yer) *hemmeler*(yal.-eden) *bir-birini*(bel.-etkilenen) *tanaýarmy?* (SG1/88)

“Burada herkes birbirini tanıyor mu?”

Yukarıdaki *seret-* ve *tana-* eylemleri söz dizimsel işteşleştirme sürecine örnek gösterilmiştir. *Bir-biri* işteş göndermesinin kullanımından doğan işteşleştirme sürecinin eylemin istemini etkilediği görülür. Özmen 2014’te bu durum kısaca şöyle izah edilir:

“İşteşlik ifade etmek üzere kullanılan zarflar, pekiştirme bildirmek üzere işteşlik ekini alan fiillerle de kullanılabilir, birbiri zamirini alan fiiller ise, araç durumu hariç, işteşlik ekini almış fiillerle kullanılmaz: “Birbirlerini dövdüler.” kullanılır, “Birbirleri dövdüşüler.” kullanılmaz. “Birbirlerine vurdular.” kullanılır, “Birbirlerine vuruştular.” kullanılmaz; ancak, “Birbirleriyle vuruştular.” kullanılır.”

Bu tür işteşleştirme sürecinin Türkmencede ve Türkiye Türkçesinde benzer ilerlemediği açıktır. Yani Türkmencede aynı cümlede hem *bir-biri* işteş göndermesi hem de eyleme gelen $\{-I\}$ biçimbirimleriyle işteş yapı oluşturulabilirken Türkiye Türkçesi incelendiğinde böyle bir durum söz konusu değildir. Türkiye Türkçesinde $\{-I\}$ biçimbirimiyle eylemin işteş yapılamadığı durumlarda *birbiri* zamiri kullanılır. Bu bilgi ışığında ele alındığında Türkmençe ve Türkiye Türkçesi bu yönden farklılık gösterir. (91)'de *birbiriyle* değil *bir-biriniň ýüzüne* gibi *hedef* roldeki bir nesne ile $\{-I\}$ biçimbirimine aynı cümlede karşılaşılr. *Birbiri* zarfıyla işletilen eylemin işteşleştirme sürecinde, cümlede nesne konumundaki katılanın cümle dışına çıkarılmadığı görülür (önerme 93).

2.2.5. Ad ve Nesne Geçişmesi

İstemi azaltan süreçlerden bir diğeri de “ad ve nesne geçişmesi”dir. Çalışmanın kuramsal çerçeve bölümünde konunun detayları örneklerle açıklanmıştır. Bu nedenle, hatırlatma yapmak amacıyla bu kısımda temel konulara genel olarak değinilecektir.

Genel kanıya göre kaynaşmanın sesbilgisel olaylarla ortaya çıktığı ve sonuçlarının morfolojik olarak açıklandığı bilinmektedir. Uzun 2006'da *geçişme* için sesbilgisel durumların daha az seviyede gerçekleştiği ve söz dizimsel durumlara bağlı şekilde sözcükte biçimsel olarak net görülen bir başkalaşma süreci olduğu vurgulanır. Daha anlaşılır bir tabirle geçişme, kaynaşmadaki gibi bir durumun gerçekleşmesi sonucu iki sözlüksel unsurun birbirine yapışması ve sonuçlarının da söz dizimsel olarak gözlemlenebilmesidir (Uzun 2006: 73). Bu sürecin sonucunda ise cümlede iki farklı anlama ve konuma sahip katılanların tek bir katılan şeklinde görünmesi beklenir. *Ad geçişmesi* (noun incorporation) çoğunlukla ortak özneye sahip cümlelerde görülür. Mantıksal olarak birden fazla *eden* rolündeki üyeye sahip ve bu iki üyeyi birden üstlenecek bir kişi zamiri, sıfat veya isim bu *eden* rolündeki üyelerin yerine geçer. Sonuç olarak cümlenin söz dizimsel yapısından eylemin ise morfolojik isteminden bir katılanın eksilmesiyle istem azalmış olur (Aydın Özkan, 2018: 22). Örneklendirmek gerekirse; “Ali ve Ayşe topu tuttu” cümlesindeki özne konumundaki *eden* rolündeki üyeler

geçtiğinde “Onlar topu attı” şeklinde ifade edilir. Türkmencede ad ve nesne geçişi, taranan eserlerden edinilen önermeler doğrultusunda eylemin istemine etkileri bakımından incelenecektir:

al-

---

1. Alma işi; 2. Kırmak, kesmek, kısaltmak; 3. Sürmek; 4. Para karşılığı almak (Tekin vd., 2015: 27).

94) *Pir*(yal.-deneyimci) *töwir galdyransoň, geliberiň diýip myhmany çagyrdy, salam-helikden soň eglenmän onuň habaryny*(bel.-konu) *aldy*. (KK/43)

“Pir dua ettikten sonra buyrun deyip misafiri çağırdı, selamlaştıktan sonra gecikmeden onun haberini aldı.”

95) [Men](yal.-deneyimci) *Siz barada Stambuldan*(ayrl.-kaynak) *birsyhly habar aldym*. (SG1/236)

“Sizin hakkınızda İstanbul'dan sürekli haber aldım.”

Önerme (94)'te cümleyi yöneten *al-* eyleminin istem bilgisine bakıldığında *deneyimci* rolünde bir öznen ve *konu* rolündeki bir belirtili nesneden oluştuğu görülür. (95) ise *deneyimci* rolündeki bir özne ve *kaynak* rolündeki bir dolaylı tümleş şeklindeki katılanlardan oluşur. (94)'teki *habaryny* belirtili nesnesi geçişmenin etkisiyle nesne konumundan silinir. Nesne eylemle adeta birleşik bir görüntü sunar. Bununla birlikte eylemle biçimsel bir bütünlük kuran nesne gönderimsizleşmiştir. Bu durum sonucunda istemi azalmıştır. Nesne geçişmesinden sonra eylem *al-* yerine *habar al-* şeklinde algılanmaya başlanır. Buradakine benzer bir nesne geçişi Türkiye Türkçesinde de gözlemlenir.

96) *Ofiser bilen esger biri biriniň ýüzüne köpmanyly seredişdyler.* (HH/10)
 “Görevli ve asker birbirinin yüzüne anlamlı baktıştılar.”

97) *Olar biri biriniň yüzüne köpmanyly seredişdyler.*
 “Onlar birbirinin yüzüne anlamlı baktılar.”

Yukarıdaki önermeler (96-97) geçişmenin çeşitlerinden biri olan ad geçişmesine örnektir. (96)’da *ofiser bilen esger* cümleinin *eden* rolündeki özneleridir. Mantıksal olarak cümlede iki özne bulunur. Ancak önerme (97)’de anlamsal ve yapısal olarak cümleye giren *olar* zamiri, bu iki *eden* rolündeki öznelerin yerini alır ve ad geçişmesi sonucu eylemin istem yapısından bir katılanın eksildiği görülür. Uzun 2006’da Türkiye Türkçesinde cümlelerin nesne görevindeki üyesi ve yüklemcil eylemi arasındaki geçişmenin çok yaygın olduğu ifade edilmiştir. Türkmencede bu durum şu şekilde gözlemlenebilir:

98) [OI] *Almalaryň birini eline aldy.* (HH/39)
 “Elmaların birini eline aldı”

99) [OI] *Onuň matasyny elinden aldy.* (HH/5)
 “O onun kumaşını elinden aldı”

Önerme (98)’te ve (99)’da cümlelerin nesnelere ve zorunlu katılanları *almalaryň birini* ve *onun matasyny* ifadeleridir. Cümlede belirtili nesne konumundaki üyeler konumsal bakımdan *al-* eylemine bağlı bir görünüm sunmazlar. Yüklemcil üye ile nesne arasında farklı görevlerde ögeler (bk. *eline, elinden*) girer.

100) *Gyrçuw sakgal saçakdan çörek aldy.* (P/580)

“Kırlı sakal sofradan ekmek aldı.”

*Gyrçuw sakgal çörek saçakdan aldy.

“*Kirli sakal ekmek sofradan aldı.”

Öte yandan önerme (100) incelendiğinde *al-* eyleminin kendisinden önceki *çörek* belirtisiz nesnesi ile geçişi sonucu cümledeki yer değiştirme özelliğinin ortadan kalktığı görülür. Geçişmeye uğrayan nesnenin yeri değiştiğinde ya da ikisi arasına eklentiler girdiğinde yukarıda da görüldüğü gibi anlamsal ve dilbilgisel bakımdan uygun bir görüntü sunmaz.

SONUÇ

Bu çalışmada Türkmencedeki eylemlerin istem durumları ele alınmıştır. Talat Tekin vd.'nin (1995) hazırlamış olduğu *Türkmençe-Türkçe Sözlük* adlı eserden, temsil ediciliği yüksek ve istemle ilgili süreçleri gözlemekte verimli olduğu düşünülen fiiller seçilerek bunlar üzerinden Türkmencede istem betimlenmeye çalışılmıştır. Eylemler sözlükten seçilmekle beraber eylemlerin kullanımlarını göstermek üzere farklı türlerden Türkmençe metinler taranmış ve veriler elde edilmiştir. Çeşitli anlamlara sahip eylemlerin istem bilgileri, hemen yanında parantez içinde belirtilerek sunulmuştur. Çok anlamlı eylemlerin tüm anlamları çalışmaya dahil edilmemiş, en çok kullanılan ve çalışmanın konusuna en uygun olan anlamları ele alınmıştır. Doğan'ın (2011) önerdiği semantik rol listesi göz önünde tutularak bu doğrultuda inceleme yapılmıştır. Ancak bu çalışmada bahsedilen rol listesinin tamamının kullanılmasına gerek kalmamıştır.

Çalışmada morfolojik süreçler “istemi artıran ve istemi azaltan” olmak üzere iki ayrı grupta ele alınmıştır. İstemi artıran süreçler *morfolojik, analitik, sözcüksel ettirgenlik* olarak kategoriler halinde incelenmiştir. Geleneksel dilbilgisi çalışmalarında bu kategoriler “çatı” başlığında tartışılmıştır. Eylem morfolojik yollarla ettirgenleştirildiğinde katılanların semantik rollerinin değişime uğradığı ve istem bilgisinin de etkilendiği görülmüştür. Eylem ettirgenleştirildiğinde cümleye yeni bir *eden* rolünde katılan özne, eylemin isteminin artmasına neden olur. Türkmencedeki bazı eylemlerin (bk. önerme 12) morfolojik ettirgenlik sürecine girmeden de anlamsal olarak ettirgen yapıda olabileceği, Türkiye Türkçesine aktarımlar sırasında gözlenmiştir. Bu durum istem sayısını değiştirmezken istem bilgisini etkileyebilmektedir. Türkmencede ettirgenliğin, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi cümleye bir *sebep olan* rolünde öznenin ve nesne konumunda *etkilenen* ve *deneyimci* rollerinde katılanların eklenmesiyle istemi arttırdığı görülmüştür. Türkmencedeki aynı anlamı karşılayan bazı eylemlerin (*iber-* ve *gönder-* vb.) katılan sayılarının ve semantik rollerinin aynı olduğu gözlenmiştir. Kimi Türkmençe eylemlerin sözcüksel ettirgen biçiminin (*yak-,yandyr-* vb.) Türkiye Türkçesinde yalnızca ağızlarda görülen örneklerine de rastlanmıştır. Analitik ettirgenlik Türkiye Türkçesinde *sebep ol-, yol aç-, sağla-, neden ol-* gibi eylemler yardımıyla

oluşturulur. Ancak Türkmencede *sebäp bol-* ve *sebäpli bol-* eylemleri dışında taranan eserlerde farklı bir analitik ettirgenleştirme biçimleriyle karşılaşılmamıştır.

Çalışmada istemi azaltan süreçler “edilgenleştirme, karşıttirgenleştirme, dönüşlüleştirme, işteşleştirme, ad ve nesne geçişi” (Aydın Özkan, 2018: 18-23) şeklinde alt başlıklar halinde incelenmiştir. *Edilgenleştirme* süreci kimi eylemlerde (ör. *dog-*, *dogul-* vb.) ilgi çekici sonuçlar ortaya çıkarmıştır (Türkiye Türkçesinde *doğ-* eyleminin edilgen biçiminin olmaması ve Türkmencede *dog-* eyleminin etken biçiminin *dünyä in-* eylemiyle sağlanması). İstem bakımından *karşıttirgenleştirme* ve *dönüşlüleştirme* sürecinde Türkmencede ve Türkiye Türkçesinde birbirine benzer sonuçlar görülmüştür. Bu çalışmada *işteşleştirme* süreci sözlüksel, morfolojik ve söz dizimsel düzeyde ele alınmıştır. *İşteşleştirme* sürecinde kimi Türkmençe eylemler (önerme 87, *duş-/duşuş-* vb.) işteş biçimbirim almadığı için yüzey yapıda tek kişi tarafından yapılıyor gibi görülebilir. Ancak Türkiye Türkçesine aktarımı yapılırken bu tür durumlar işteş yapıda değerlendirilir yani mantıksal düzlemde işin karşılıklı yapıldığı anlaşılır. Aktarım yapılırken de bu göz önünde tutulmuştur. Türkiye Türkçesinde *birbiri* zamirinin kullanıldığı cümlede işteş biçimbirim bulunmasının tek şartı *ile* vasıta durum ekiyle kullanılmasıdır. Ancak Türkmencedeki *birbirinin yüzüne serediş-* şeklindeki ifadeyle hem birbiri zamirinin hem de işteş biçimbirim aynı cümlede yer alabildiği gözlenmiştir. İstemi azaltan süreçlerden biri olan *ad ve nesne geçişmesinde* iki dil arasında benzer sonuçlar gözlenmiştir. Ancak Türkiye Türkçesi ve Türkmençe konu dahilinde istem bakımından kimi eylemler farklı semantik rollerdeki katılanlara ihtiyaç duymuştur.

Durum ekleri morfolojinin konusu olduğu kadar söz diziminin de konusudur. Bu bilinçle bu çalışmada detaylı istem analizi yapılmıştır. Türkmencedeki istemi artıran ve istemi azaltan süreçler ayrı ayrı ele alınmıştır. Eylemlerin anlamları değiştiğinde semantik rolleri ve istem bilgilerinin de değiştiği tespit edilmiştir.

Türkmençe ile ilgili çalışmalarda istem konusunun sadece “durum ekleri” temel alınarak değerlendirilmesinin yeterli olmaması alanda bir boşluk yaratmıştır. Yabancı dil olarak Türkçe öğreniminde en sık yapılan söz dizimsel hatalardan biri de istemdir. Bu anlamda

çalışma, istemi artıran ve azaltan morfolojik süreçlerin detaylı olarak incelenmesi hem yabancı dil öğreniminde hem de Türk lehçeleri arasında yapılacak aktarmalarda önemli sayılmaktadır. önemlidir. Türkmençe morfoloji, fiil istemi gibi konulara da ışık tutması bakımından alana fayda sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Adalı, O. (2004). *Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler*. İstanbul: Papatya Yayınları.
- Arı, N. (2010). *Harezm Türkçesinde Birleşik Fiiller ve Durum Ekli Tamlayıcıları*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Arnazarow, S., Borjakow, A., Saruhanow, M., Söyegow, M., & Hojayew, B. (2000). *Türkmen Diliniň Grammatikasy (Morfologiya)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Aksan, D. (1983). *Sözcük Türleri*, Ankara: TDK Yayınları.
- Alyılmaz, S. (2010). Türkiye Türkçesinde Bulunma Hali Kategorisi, *Dil Araştırmaları*, 7, 107-123.
- Atacık, D. A. (2008). *Türkiye Türkçesinde İstem (Valenz)*. İstanbul: Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Aydın Özkan, I. (2017a). *Evrensel Dilbilgisi ve Türkçede İstem*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- _____ (2017b). Türkçede İstemi Değiştiren Anlamsal Süreçler *International Journal of Language Academy*. (17). 33-46.
- _____ (2017c). Türkçede İstemi Artıran Biçimbilgisel Süreçler. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 7(60), 183-195.
- _____ (2018). Türkçede İstemi Azaltan Biçimbilgisel Süreçler. *Turkic Linguistics and Philology*, 1(1), 17-25.
- Banguoğlu, T. (2007). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Baskakow, N.A., Hamzaýew, M.Ý, Çaryýarow. B. (1970). *Türkmen Diliniň Grammatikasy (I.Bölüm Fonetika We Morfologiya)*. Aşgabat: Ylym Neşirýaty

- Baýjanow, B., & Petjikowa, M. (2015). *Häzirki Zaman Türkmen Dili Morfologiýa*. : Aşgabat: Türkmen Döwlet Neşirýat Gullugy.
- Bilveren, T. (2015). Özbekçe ve Türkiye Türkçesinde Fiil - Tamlayıcı İlişkisi, *Turkish Studies*. Volume 10/8. 669-680.
- Borjakow, A., Saryhanow, M., Söyegow, M., Hojaýew, B., Ärnazarow, S. (1999). *Türkmen Diliniň Grammatikasy (Morfologiýa)*. Aşgabat: Ruh Neşirýaty.
- Clark, L. V. (1998). *Turkmen Reference Grammar* (Vol. 34). Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.
- Comrie, B. (1989). *Language Universals and Linguistic Typology*. Oxford UK & Cambridge USA: Blackwell.
- Çiçek, M. (2008). Türkçede Çifte Edilgenlik Kavramı Üzerine Bir Araştırma. *Journal of Turkish Linguistics*, 2(1), 7-14.
- Demirci, K. (2007). Türkçedeki Hâl Eki Nöbetleşmeleri Üzerine. *Karaman Dil-Kültür ve Sanat Dergisi*, 126-139.
- Doğan, N. (2011). *Türkiye Türkçesi Fiillerinde İsteme Göre Anlam Değişiklikleri*, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- _____ (2016). İstem Sözlükleri ve Türkçe. *The Journal of Academic Social Science Studies*, (42), 251-258.
- _____ (2017). Türkçede İstem Değiştirimi I: Ettirgenleştirme. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 6(14), 193-214.
- _____ (2018). Türkçede İstem Değiştirimi II: Edilgenleştirme. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili Ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* (17), 177-196.
- Eckman, J. (1988). *Çağatayca El Kitabı*, (Çev. Günay Karaağaç), Ankara: TDK Yayınları.

- Emre, V. (2008). *Dede Korkut Hikâyelerindeki Fiillerin Birleşim Değerleri*. Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Erkman-Akerson, F. (2008). *Türkçe Örneklerle Dile Genel Bir Bakış*, İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Erdem, M. (2004). Eski Anadolu Türkçesinde Fiiller ve Unsurları. *V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri I* içinde (s. 951-958). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- _____ (2006). Türkçede Gramatikal İlişkiler ve Anlamsal Roller. *Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri* içinde (s. 523-529). Ankara: Bilkent Üniversitesi.
- _____ (2009) Biçim Bilgisi, *Türk Dili (Yazılı ve Sözlü Anlatım) içinde*. (Ed. N. Demir & E. Yılmaz). (s. 91-107). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- _____ (2015). Türk Dillerinde Belirtme-Yönelme Durum Eki Değişmesi: Bir Değerlendirme. *Türkbilig*, (30), 167-186.
- _____ (2017). Türk Dillerinde Geçişsiz ve Geçişli Fiil Değişmesi Ve Sözdizimsel Sonuçları: Doğ-Fiili Örneği. *Gazi Türkiyat*, (21), 1-18.
- _____ (2018). *Sözlüksel Kelime Yapımı – II. Türkçe Biçim Bilgisi (7. Ünite)*. Elde Edilme Tarihi: 15.01.2024, <https://ets.anadolu.edu.tr/storage/nfs/TDE102U/ebook/TDE102U-17V1S1-8-0-1-SV1-ebook.pdf> adresinden edinilmiştir.
- Erdem, M. (2006), “Türkmen Türkçesi’nde Hareket Fiillerinin “İstem’e Göre Anlam Değişmeleri”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C:3, S: 2, s. 38-50, Haziran.
- Ergin, M. (2013). *Türk Dil Bilgisi*. Ankara: Bayrak Yayıncılık.
- Etiler, S. (2014). *Kırgız Yazar Tölögön Kasımbekov'un "Singan Kılıç" Romanındaki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları*. İstanbul: Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Gabain, A. V. (1988). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara: TDK Yayınları.

- Güneri, A. D. (2009). Yeni Uygur ve Türkiye Türkçesinde Fiil-Tamlayıcı İlişkileri. *Turkish Studies*. (Volume 4/4), 505-514.
- Güller, N. (2019). *Başkurt Türkçesinde Fiil-Tamlayıcı İlişkisi*, Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Gümüştam, G. (2014). Türkiye Türkçesi Ağız Sözlüklerinin Hazırlanmasında İstem (Valenz) Verilerinin Gerekliliği Üzerine. *Turkish Studies*. Volume 9/6, 419-439.
- Haspelmath, M., & Sims, A. U. (2010). *Understanding Morphology*. UK: Hodder Education.
- Helbig, G., & Schenkel, W. (1991). *Wörterbuch zur Valenz und Distribution Deutscher Verben*. Berlin: de Gruyter.
- İleri, E. (1997). Türkçedeki Fiillerin Birleşim Değeri. *VIII. Uluslararası Türk Dilbilimi Konferansı Bildirileri (7-9 Ağustos 1996)*, (s. 157-165). Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.
- İlhan, İ. (2019). *Eski Türkçede Fiillerin İstemi (Valenz)*. Manisa: Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- İmer, K., Kocaman, A., & Özsoy, S. (2011). *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Johanson, L. (2021). *Turkic*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kahraman, T. (1996). *Çağdaş Türkiye Türkçesindeki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kara, M. (2012). *Türkmen Türkçesi Grameri*. İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Karaca, O. S. (2011). *Kazak Türkçesinde Fiil İstemleri*. İstanbul: Kesit Yayınları
- Karahan, L. (1997). Fiil-Tamlayıcı İlişkisi Üzerine. *Türk Dili*, 549, 209-213.

- _____ (1999). Yükleme (Accusative) ve İlgı (Genetive) Hali Ekleri Üzerine Bazı Düşünceler. *III. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri* (s. 605-611). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaya, Y. (2007). *Olmak Fiiliyle Yapılan Birleşik Fiiller Ve Tamlayıcılarla Kullanılışı*, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- Kemmer, S. (1993). *Middle Voice*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Koç, E. (2018). Azerbaycan Türkçesinde Fiillerin İsteme Göre İncelenmesi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi* 22, 2, s. 73-87.
- Koşaner, Ö. (2005). *Türkçede Dönüştürümlü Yapıların Biçim-sözdizimsel Özellikleri*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Nesin, A. (2019). *Önermeler Mantığı*. İstanbul: Nesin Yayıncılık.
- Nepesova, R. (2004). Türkmen Türkçesi. (Çev. Suzan Tokatlı). *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(17), 271-286.
- Ozil, Ş. (1990). *Valenzwörterbuch Deutsch-Turkish, arbeiten zur mehrsprachigkeit*. Hamburg.
- Özdemir, A. (2004). *Eski Anadolu Türkçesindeki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Özkan, A. (1999). Türkçede Fiil-Tamlayıcı İlişkisi ve Fiillerin İstem Değiştirmesi. *Araştırmalar-İnsan Bilimleri Araştırmaları*(1), 125-143.
- Özsoy, S., Balcı, A., & Turan, Ü. D. (2011). *Genel Dilbilim I*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları
- Sebzecioğlu, T. (2016). *Dilbilim Kavramlarıyla Türkçe Dilbilgisi*. İstanbul: Kesit Yayınları.

- Sev, G. (1997) *Etmek Fiiliyle Yapılan Birleşik Fiiller Ve Bunların Hal Ekli Veya Hal Eksiz Tamlayıcılarla Kullanılışı*, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- Sommerfeldt, K. E., & Schreiber, H. (1980). *Wörterbuch zur Valenz und Distribution der Substantive*. Leipzig: Bibliographisches Institut.
- Söyegov, M., & Arnazarov, S. (2017). *Örneklî Türkmençe Gramer*. Ankara: Kurgan Edebiyat.
- Tesnière, L. (2015). *Elements of Structural Syntax*. (Çev. S. K. Timothy Osborne,) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Timurtaş, F. K. (2003). *Osmanlı Türkçesi Grameri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Tokmak, G. (2015). *Ermeni Harfli Kıpçakça Zebur'da Fiil-Tamlayıcı İlişkisi*. Bolu: Bolu Abant Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Töre, M. (2021). *Türkmenenin Türetim Morfolojisi*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- Tuna, N. O. (1986). Türkçede Transitive-Causitive "Geçişli-Ettirgen" Fiiller Ve Bunlarla İlgili Morfoloji Ve Öğretim Meselelerinin Çözümü. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* , 24 (0) , 381-428.
- Uğurlu, M. (2001). Türk Lehçelerinin Aktarımında Valenz Sözlüklerinin Önemi. N. Demir, & E. Yılmaz (Ed.), *Uluslararası Sözlükbilim Sempozyumu Bildirileri (20-23 Mayıs 1999) içinde*, (s. 197-206). Gazimağusa: Doğu Akdeniz Üniversitesi Yay.
- Uysal, S. (2010). *Nehcü'l-Ferâdis'te Kıl- Fiiliyle Yapılan Birleşik Fiiller Ve Tamlayıcılarla Kullanılışı*. Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.

- Uzunboy, H. (2008). *Türkmen Türkçesinde İstem (Valenz)*, İstanbul: Fatih Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi.
- Uzun, N. E. (2000). *Anaçizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe*, İstanbul: Multilingual Yayınları.
- _____ (2006). *Biçimbirim: Temel Kavramlar*. İstanbul: Papatya Yayıncılık.
- Üstünova, K. (2020). Kendi Kendine/Kendiliğinden Olma/Oluş Bildiren Eylemlerin Sınıflandırılması Üzerine. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 1-13.
- _____ (2021). Sözlüksel Çatı-Söz Dizimsel Çatı Ayrımı. IX. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bilge Tonyukuk Anısına, 1931-1944*. Ankara.
- Vardar, B. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Yılmaz, N. (2016). *Tatar Türkçesinde İstem*. Ordu: Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Yılmaz, Ö. D. (2012). Türkçe Kelime Çekimi Ulamları Dizgesi Üzerine: Fiil Çekimi Ulamları. *Dil Araştırmaları*, 11(11), 105-129.

Taranan Eserlerin Kaynakçası

- Annasähedow G. (t.y). *Maksadyna Ýeten Şemşat*, Elde edilme tarihi: 09.11.2023, <http://talyplar.com/posts/32307>
- Annasähet İner Ogly S. (t.y.). *Keltegoñur Kyssasy*. Elde edilme tarihi: 02.12.2023, <https://www.kitaphana.net/book/2631>
- Conkadze D, *Suramy Galasy*. (t.y.) (Çev. Dañatar Berdiyew) Elde edilme tarihi: 02.12.2023, <https://www.kitaphana.net/book/1710>

Ene dilim (t.y), Elde edilme tarihi: 18.10.2023

<https://enedilim.com/sozluk/soz/%C3%A7%C3%B6z%C3%BCrme>

Geldiyewa, Ş. (ed.) (2006). *Türkmen Halk Ertekileri (Durmuş Ertekiler)*. Aşgabat: Türkmenistanyň milli medeniýet «Miras» merkezi. Elde edilme tarihi: 02.12.2023, <https://www.kitaphana.net/book/1605>

Goşgudow, A. (1989). *Perman. Aşgabat*. Aşgabat : Türkmenistan Neşirýaty. Elde edilme tarihi: 02.12.2023, <https://www.kitaphana.net/book/search?q=perman>

Güntekin, Reşat Nuri. (1923). *Sayrak Guşy*. <https://www.kitaphana.net/book/2628> s.e.t. [01.12.2023](https://www.kitaphana.net/book/2628)).

İbrahimow M, (t.y.). *Ol Gün Geler*, Elde edilme tarihi: 22.10.2023, <https://enedilim.com/sozluk/soz/azaltmak>

Kakalyýewa, N. (red.) (2008). *Türkmen Halk Ertekileri*. Aşgabat: Ylym

Kerbabaýew, B. (t.y.). *Aýgytly Ädim*, Elde edilme tarihi: 04.11.2023, <https://enedilim.com/sozluk/soz/%C3%BDandyrmak>

Kulyýew K. (t.y.) *Garlawajyň Gayy* Elde edilme tarihi: 02.12.2023, <https://www.kitaphana.net/book/1731>

Kulyýew K. (t.y.). *Adam Bolmak Kyn...* Elde edilme tarihi: 02.12.2023, <https://www.kitaphana.net/book/2581>

Seýidow, N. (ed.) (2012). *Türkmen Halk Ertekileri (Haýwanlar Hakynda Ertekiler)*” Elde edilme tarihi: 02.12.2023, <https://www.kitaphana.net/book/1606>

Şadurdyýew Ý. (t.y.). *Teke Gyzy Tatyana (Artykgul)Hakynda*. Elde edilme tarihi: 02.12.2023, <https://www.kitaphana.net/book/2646>

Welsapar, A. (2007). *Halkyň Haky (Hekayalar)*. Stockholm.

İnternet kaynakları ve veritabanları

Enedilim (t.y.) <https://enedilim.com/sozluk> 02 Aralık 2023 tarihinde erişildi.

Türkmençe Sözlük (t.y.) <https://pauctle.com/tmtr/> 02 Aralık 2023 tarihinde erişildi.

Kitaphana (t.y.) <https://www.kitaphana.net/book/1606> 02 Aralık 2023 tarihinde erişildi.

EK 1. ORJİNALLİK RAPORU

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-YL-15
		Yayın Tarihi Date of Pub.	04.12.2023
	FRM-YL-15 Yüksek Lisans Tezi Orijinallik Raporu <i>Master's Thesis Dissertation Originality Report</i>	Revizyon No Rev. No.	02
		Revizyon Tarihi Rev.Date	25.01.2024

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA	
Tarih: 14/02/2024	
Tez Başlığı: Türkmencede İstem: Morfolojik Süreçler	
Yukarıda başlığı verilen tezimin a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 86 sayfalık kısmına ilişkin, 14/02/2024 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 3 'tür.	
Uygulanan filtrelemeler*:	
1. ☒ Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç	
2. ☒ Kaynakça hariç	
3. ☒ Alıntılar hariç	
4. ☐ Alıntılar dâhil	
5. ☐ 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç	
Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tezimin herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumlarda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.	
Gereğini saygılarımla arz ederim.	
Selvi BEDİR BAŞER	

Öğrenci Bilgileri	Ad-Soyad	Selvi BEDİR BAŞER
	Öğrenci No	
	Enstitü Anabilim Dalı	Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
	Programı	Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.
Prof. Dr. Sema ASLAN DEMİR

* Tez **Almanca** veya **Fransızca** yazılıyor ise bu kısımda tez başlığı **Tez Yazım Dilinde** yazılmalıdır.

**Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları İkinci bölüm madde (4)/3'te de belirtildiği üzere: Kaynakça hariç, Alıntılar hariç/dahil, 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç (Limit match size to 5 words) filtreleme yapılmalıdır.

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-YL-15
		Yayın Tarihi Date of Pub.	04.12.2023
	FRM-YL-15 Yüksek Lisans Tezi Orijinallik Raporu <i>Master's Thesis Dissertation Originality Report</i>	Revizyon No Rev. No.	02
		Revizyon Tarihi Rev.Date	25.01.2024

TO HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF MODERN TURKIC LANGUAGES AND LITERATURES

Date: 14/02./2024

Thesis Title (In English): Valenz in Turkmen: Morphological Processes

According to the originality report obtained by myself/my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options checked below on 14/02/2024 for the total of 86 pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled above, the similarity index of my thesis is 3 %.

Filtering options applied**:

1. Approval and Declaration sections excluded
2. References cited excluded
3. Quotes excluded
4. Quotes included
5. Match size up to 5 words excluded

I hereby declare that I have carefully read Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.

Kindly submitted for the necessary actions.

Selvi BEDİR BAŞER

Student Information	Name-Surname	Selvi BEDİR BAŞER
	Student Number	
	Department	Modern Turkic Languages and Literatures
	Programme	Modern Turkic Languages and Literatures

SUPERVISOR'S APPROVAL

APPROVED.
Prof. Dr. Sema ASLAN DEMİR

**As mentioned in the second part [article (4)/3]of the Thesis Dissertation Originality Report's Codes of Practice of Hacettepe University Graduate School of Social Sciences, filtering should be done as following: excluding reference, quotation excluded/included, Match size up to 5 words excluded.

EK 2. ETİK KURUL MUAFİYET FORMU

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-YL-09
		Yayın Tarihi Date of Pub.	04.12.2023
	FRM-YL-09 Yüksek Lisans Tezi Etik Kurul Muafiyeti Formu <i>Ethics Board Form for Master's Thesis</i>	Revizyon No Rev. No.	01
		Revizyon Tarihi Rev. Date	01.12.2023

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA

Tarih: 16/02/2024

Tez Başlığı (Türkçe): TÜRKMENÇEDE İSTEM: MORFOLOJİK SÜREÇLER

Yukarıda başlığı verilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır.
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne veya ruh sağlığına müdahale içermemektedir.
4. Anket, ölçek (test), mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme gibi teknikler kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen araştırma niteliğinde değildir.
5. Diğer kişi ve kurumlardan temin edilen veri kullanımını (kitap, belge vs.) gerektirmektedir. Ancak bu kullanım, diğer kişi ve kurumların izin verdiği ölçüde Kişisel Bilgilerin Korunması Kanuna riayet edilerek gerçekleştirilecektir.

Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kuruldan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

16/02/2024

Öğrenci Bilgileri	Ad-Soyad	Selvi BEDİR BAŞER	
	Öğrenci No		
	Enstitü Anabilim Dalı	Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları	
	Programı	Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları	
	E-posta/Telefon		

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.
Prof. Dr. Sema ASLAN DEMİR

* Tez **Almanca** veya **Fransızca** yazılıyor ise bu kısımda tez başlığı **Tez Yazım Dilinde** yazılmalıdır.

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-YL-09
		Yayın Tarihi Date of Pub.	04.12.2023
	FRM-YL-09 Yüksek Lisans Tezi Etik Kurul Muafiyeti Formu <i>Ethics Board Form for Master's Thesis</i>	Revizyon No Rev. No.	01
		Revizyon Tarihi Rev.Date	01.12.2023

HACETTEPE UNIVERSITY GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES DEPARTMENT OF MODERN TURKIC LANGUAGES AND LITERATURES	
Date: 16/02/2024	
ThesisTitle (English): VALENZ IN TURKMEN: MORPHOLOGICAL PROCESSES	
My thesis work with the title given above:	
<ol style="list-style-type: none"> Does not perform experimentation on people or animals. Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.). Does not involve any interference of the body's integrity. Is not a research conducted with qualitative or quantitative approaches that require data collection from the participants by using techniques such as survey, scale (test), interview, focus group work, observation, experiment, interview. Requires the use of data (books, documents, etc.) obtained from other people and institutions. However, this use will be carried out in accordance with the Personal Information Protection Law to the extent permitted by other persons and institutions. 	
I hereby declare that I reviewed the Directives of Ethics Boards of Hacettepe University and in regard to these directives it is not necessary to obtain permission from any Ethics Board in order to carry out my thesis study; I accept all legal responsibilities that may arise in any infringement of the directives and that the information I have given above is correct.	
I respectfully submit this for approval.	
16/02/2024	

Student Information	Name-Surname	Selvi BEDİR BAŞER	
	Student Number		
	Department	Modern Turkic Languages and Literatures	
	Programme	Modern Turkic Languages and Literatures	
	E-mail/Phone Number		-----

SUPERVISOR'S APPROVAL

APPROVED.

Prof. Dr. Sema ASLAN DEMİR